Bóna István

Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában

Régészeti áttekintés

Bizánci írott források szerint a magyarok a 830-as évek második felében jelennek meg a Szeret és az Al-Duna vidékén, vagyis a Kárpátok keleti és déli oldalán. 862-ben, majd később 881-ben, 892-ben és 894-ben már a Kárpát-medencében is jártak, elsősorban Pannoniában és a Duna mai ausztriai szakaszán hadakoztak, hol a morvákkal, hol pedig a Karoling frankokkal-bajorokkal szövetségben. E hadjáratok nyomán rögződhetett a magyar hagyományban különös élességgel, hogy a honfoglaló magyarság is teljes egészében a Vereckei-hágón jött be mai hazánkba. A vereckei útvonalat mint egyedülit tünteti fel Béla király névtelen jegyzője, Anonymus a XIII. század első évtizedében írott regényes honfoglalás-történetében, a *Gesta Hungarorum*-ban. Következésképpen mindazok, akik Anonymusnak több hitelt s nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a korábbi írott, illetve másféle forrásoknak, Erdélybe – Anonymussal egyetértve – a Szamos völgyén vagy a Meszesi-kapun át költöztetik be az első honfoglaló magyarokat. Így szerepel ez ismert régészek 1986-ban, 1988-ban és 1996-ban kiadott könyveiben, a honfoglalás Anonymus nyomán megrajzolt térképein, s így írta le 1986-ban és 1988-ban az *Erdély története* középkorász történésze is. Ezt az álláspontot képviselik (ma már inkább csak múlt időben) az erdélyi szász kutatók, kivált a román történészek és régészek, akik – rajongott Anonymusukkal néhanapján nem sokat gondolván – alkalomadtán szeretik még távolabbról, Pannoniából, de legalábbis a Tisza túlsópartjáról származtatni az Erdélybe betörő barbár magyar hordákat. Ezáltal válnak szemükben az első erdélyi magyarok kifejezetten „nyugati” néppé, ami – talán – nem is nagy sértés.

A legrégebbi magyar krónikák, amelyek magja, az „ősgeszta” a XI. század második feléig nyúlik vissza, egészen másképp ismertették a honfoglalást. Az őskrónika kifejezetten a „sasok” (Györffy György szellemes megfogalmazása szerint ómagyarul a besék, vagyis a besenyők) támadásának tulajdonítja a honfoglalást. Korábbi országukban ugyanis a „sasok miatt nem maradhattak meg, mivel a fákról úgy szálltostak a sasok, mint máshol a legyek, és elpusztították-felfalták nyájaikat és lovaikat”. „Ettől kezdve három hónapig hegyeken keltek át és végre Magyarország határvidékére, tudniillik Erdélybe érkeztek.” „A kapitányok között a leggazdagabb és leghatalmasabb volt Árpád, Álmos fia, aki Előd fia, aki Ügyek fia. Atyját, Álmost pedig Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannoniába. Erdélyben megpihentek, megmaradt nyájaik is új erőre kaptak” stb. Máshová, mint Erdélybe, nem menekülhettek a 895-ben Bulgáriában vereséget szenvedett magyar seregrészek sem. E részhez tudnivaló, hogy a régi magyar Erdőelve vagy Erdőelő földrajzi fogalomban korántsem tükröződik valamiféle sok évszázaddal későbbi „nagyalföldi” látásmód, Benkő Loránd meggyőző érvelése szerint a Havas-hegység túlsó oldalán fekvő Erdőelve keletről nézve is valószínűleg ugyanezt a nevet viselte.

Vagyis adva van egy másik forrás, egy eredetire és adataira nézve jóval korábbi magyar írásos hagyomány, amely a honfoglalást kifejezetten úgy meséli el, hogy a magyarok a Kárpátok szorosain át először Erdélybe költöztek be. Némi szépséghibája: ez a krónika is csak késői átdolgozásban, XIV. századi formában maradt ránk, ami kitetszik abból, hogy elmondja: a

németek Simburgnak/Siebenbürgennek nevezik ezt az országrészt, – ezt ugyanis a krónika kiegészítője csak a XII. század után írhatta le, az *után*, amikor a németek beköltöztek Erdélybe. Viszont okvetlenül hiteles hagyománynak, az Árpád-dinasztia hagyományának látszik az, hogy Árpád apját, Álmost Erdélyben megölték, ami talán a besenyőktől elszenvedett vereségnek volt a következménye: kazár módon véghezvitt „fejedelem-feláldozás” az istenség kiengesztelésére.

A régészet eredményei ezt a korábbi magyar történelmi hagyományt támogatják, bár ennek csak 1989-ben lehetett először határozottan hangot adni. A továbbiak jobb megértése végett nem árt néhány mondatot szentelni a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző erdélyi viszonyoknak sem. A nyelvészet, illetve a nyelvészetre támaszkodó történeti földrajz felől nézve talán nincs még egy vidéke a Kárpát-medencének, amelynek szláv folyó- és helyneveit olyan jól ismernénk, mint Erdélyét, hála Kniezsa István 1938, 1940. és 1943. évi munkáinak. Tisztában vagyunk tehát azzal, hogy a magyar honfoglalók hol találkoztak zártabb, sűrűbb (ám ennek ellenére is nagyon gyér) szláv lakossággal, sőt azzal is, hogy a XI. század végéig hogyan s miként alakult Erdélyben a magyar-szláv viszony. Ritka szerencse ismét éppen Erdélyben, hogy a nyelvészeti alapú településtörténetet a közelmúlt régészeti kutatásai alátámasztották, részben kiegészítették.

Erdélyben a XI. században s még jó ideig utána is, két nagyobb szláv települési tömbbel kell számolni. Az egyik nagyban és egészben a később székely és szász székekkel azonos, beleértve a beszercei szászok földjét is, vagyis az Olt, a Küküllő és a Nagy-Szamos völgye. Ezen a vidéken számos szláv urnatemetőt tártak fel – a szlávok elhamvasztották halottaikat (Medgyes, Senterzsébet, Vizakna, Berve, Tordas stb.) – valamint félig földbe ástott putrikból álló szláv falvak házmaradványait, utóbbiakat ott, ahol Kniezsa István térképei szerint jelentkezniük kellett. A másik tömb a Kis-Szamostól a Meszesen át a Kraszna és a Túr mentében a Szamosig-Tiszáig terjedt, itt halmok (tumulusok) alá temetkező másféle eredetű szlávok éltek (szilágnagyfalusi csoport). Ők fognak szívósabbnak bizonyulni; míg az erdélyi völgyekben a magyarok a szlávokat a XI/XII. század fordulójára valószínűleg asszimilálják, addig a krasznai tömb területén ez lassabban ment végbe.

Végül, de nem utolsósorban, ritka szerencsével sikerült a Maros középső folyásvidékén IX. századi dunai bolgár hódítók és megszállók régészeti nyomaira, telepeire és temetőire rábukkanni, bennük semmivel össze nem téveszthető temetkezési szokásokkal, edényekkel, ékszerekkel (Gyulafehérvár, Maroskarna, ahol őseink félelmetes ellenfelének, bolgár lovas-vitéznek a sírja is előkerült, Csombord Szászsebes stb.). Azt lehet tehát mondani, ha a tudomány eredményeit elfogadjuk, akkor Nyugat-Szlovákia és Nyugat-Dunántúl mellett Erdély a Kárpát-medence harmadik olyan vidéke, amelynek a XI. századi népi és települési viszonyai jól megfigyelhetők. E viszonyokba lép be a magyar honfoglalás.

Korszakunk régészeti kutatásának rövid története

A Kárpát-medence, vagyis a középkori Magyarország egyetlen országrészének régészeti kutatása sem volt annyira elmaradott, hiányos, mint a történelmi Erdélyé, de nem sokkal kedvezőbb a kép akkor sem, ha a mai állapotot vesszük alapul, vagyis hozzászámítjuk a Partiumot és a Kelet-Temesközt (Bánságot) is. 1895-ben, a *Honfoglalás* tényleges millenni-uma évében Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum főigazgatója már harmadik összefoglalását írta a „Magyarhonban” talált honfoglalás kori magyar leletekről, s ugyanazon esztendőben utódja, Hampel József is elkészült a Magyar Honfoglalás Kútfői című vaskos kiadvány számára *A honfoglalási kor hazai emlékei* című teljesnek szánt összefoglalás első változatával,

amikor végre Erdélyben is kiássa és közzéteszi az első négy honfoglalás kori magyar sírleletet Marosgombásról Herepey Károly. Budapesten egyáltalán nem örültek a gombási leletekhez fűzött erdélyi kommentárnak, hiszen Herepey a hosszú fejű, magas termetű s „magasabb rangú rassz” *germán* képviselőinek vélte a jellegzetes magyar fegyverek egykori tulajdonosait. A Magyarországhoz képest 60 vagy ha nagyon jóindulatúak akarunk lenni, 40 éves lemaradásért az akkori erdélyi magyarok csak önmagukat okolhatták: amilyen élénk volt a fantáziájuk romantikus történelmi elbeszélések terén, annyira nem volt érzékük a földben rejtőző múlt iránt. Pedig észrevehették volna, hogy száz honfitársaik már sok évtizede milyen szorgalommal és alaposággal kutatják, sőt már ki is ássák Dél-Erdély őskori és középkori, elsősorban mégis római emlékeit, merő véletlen, hogy nem ők akadtak rá először a honfoglaló magyarok sírjaira is.

Marosgombási honfoglalás kori leletek

Nem is lesz Erdélyben magyar régészeti iskola mindaddig, míg 1899-ben ki nem nevezik a kecskeméti születésű Pósta Bélát, a Magyar Nemzeti Múzeum kiváló régészét (1896-ban a híres történelmi honfoglalás kori leletek kutatóját és közzétevőjét) a kolozsvári egyetem régiségtani tanszékére. Katedrája és a hozzá tartozó múzeum átvétele után hat esztendővel Pósta még mindig így foglalta össze Hampel Józsefhez írott levelében a régészet erdélyi helyzetét: „A 40 esztendő semmiből valamit csinálni nehéz” (1906). Nem részletezem tovább: sikerült! Pósta nemcsak a gyorsan európai hírűvé vált kolozsvári régészeti iskolát teremtette meg, de megalapozta a belőle kinövő szegedi s részben a mai budapesti iskolát is. Miközben a

gyulafehérvári Bodrogi János meglehetősen szakszerűtlenül újabb honfoglalás kori sírokat ásott ki Marosgombáson és Magyarlapádon (ezeket s más vérszegény kutatásokat foglalja majd össze 1913-ban az Archaeologiai Értesítő hasábjain Nagy Géza, aki a Pósta-tanítványok új ásatásait csak hallomásból ismerte), azalatt a kiválóan ásató és ásatási leleteiket-megfigyeléseiket tudományosan feldolgozó Pósta-tanítványok is felnőttek. Roska Márton egymás után két erdélyi korai megyeközpont várának temetőjében végzett sikeres ásatást, Tordavarában Várfalván (1910) és Hunyadvarában Vajdahunyadon (1910/11), majd közvetlenül ezek után szakszerűen befejezte a marosgombási honfoglalás kori temető feltárását (1912). Ezalatt másik két kiváló tanítvány, Létay Balázs és Kovács István Kolozsváron a Zápolya utcában megmentették az akkor hozzáférhető honfoglalás kori sírokat (1911). Roskának 1913-ban és 1914-ben még sikerült a Pósta által alapított magyar-francia nyelvű múzeumi folyóiratban, a *Dolgozatokban* közzétennie várfalvi és vajdahunyadi ásatásainak eredményeit – a többi ásatás publikációjára az I. világháború kitörése miatt már nem került sor. A tanítványok bevonultak katonának s vagy elesetek (mint Létay Balázs, a kolozsvári első honfoglaló sírok feltárója), vagy sok évig távol voltak. Mire a túlélők hazakeveredtek, nem volt többé professzoruk (Pósta Béla elhunyt 1919 áprilisában), egyetemük tanszékeinek színe-java Szegedre települt át. Roska legalább ásatásokkal próbálkozott; 1924/25-ben Biharvár mellett kiást a várnép temetőjének 506 sírját, – majd félévszázadig ez volt a legnagyobb ilyen típusú kora-Árpád-kori temető, csak az a baj, hogy leletei mindmáig közöletlenek, 1940-ig ugyanis még gondolni sem lehetett honfoglaló magyarok kutatására vagy korábbi kutatási eredmények közzétételére.

E tudományon kívüli állapot következményei csakhamar megmutatkoztak. Asztalos Miklós, a Budapesten 1936-ban kiadott *A történeti Erdély* című gyűjteményes kötet szerkesztője a Magyarországra áttelepült Roskát kérte fel *A honfoglalás és Erdély* fejezet megírására. Mi sem jellemzi jobban a kutatás szó szerinti „állását” annál, hogy a mindössze 10 nyomtatott oldalnyi fejezet Erdély addig közölt összes klasszikus honfoglalás kori leletének leírását és rajzos ábráját tartalmazza, köztük a Roska által még 1912-ben kiásott 3 gazdag marosgombási női sírlelet szerencsésen fennmaradt rajzaival, lelőhely-térképe pedig szórványos nyíl-hegyekkel, karperecekkel, kengyelekkel együtt is csak 13 X. századi magyar lelőhelyet tüntet fel, s még ezekből is kettő téves, valójában késő-avar lovassír.

1940 ősztől 1944 kora őszeig az észak-erdélyi magyar kutatás csak keveset tudott az immáron ismét több évtizedes mulasztásokból pótolni. Kovács István elővette a Zápolya utcai sírok addig fiókjában őrzött rajzait és fényképeit s az ásatás után 31 évvel végre közzétette őket (1942). Ugyanezen esztendőben a fiatal László Gyula újabb sírokat keresett a Zápolya utcában, de csak egy épebb s két szétdúlt temetkezést tudott feltárni s ezeket is csak leírni (1942), illetve csak részben közölni (1943). Egy híradásból már régebben ismert eresztvényi kengyelt leszámítva Észak-Erdély múzeumaiban nem talált klasszikus honfoglalás kori leletet. A „felszabadulással” sztálini sötétség borult Romániára is, még a dákokat és a római „rabszolgatartókat” is ki kellett átkozni, felsőbb utasításra mindenfelé szlávokat kellett kutatni. Erdélyben – éppúgy, mint Magyarországon – először az 1956-os esztendő hozott némi olvadást. A régészetben az első jelet a bánági származású magyarbarát bukaresti professzor, Dorin Popescu adta meg, aki a határ közelében, Gyulavarsánd-Laposhalom évtizedek óta ismert bronzkori telepén új ásatásokba fogva, „melléktermékként” 58 magyar köznépi temetkezést tárt fel. A bronzkori leletek tudományos közzététele jó alkalom volt a sírleletek leírására és bemutatására is, s ennek kapcsán mindazon adatok összefoglalására, amelyeket Popescu a magyarok erdélyi beköltözésére a szakirodalomból össze tudott gyűjteni (1956). Ezen felbátorodott a nagyszebeni szász, Kurt Horedt, akit 1949-ben – László Gyula kizsuppolásának évében – kolozsvári professzornak neveztek ki. Horedt tovább törte a jeget, bár

nagyon óvatosan, mondhatni félénken. Miközben 1958-ban kiadott román nyelvű könyvében az erdélyi avar leleteket nemcsak összefoglalja, de avarnak is nevezi őket, egyidejűleg megjelent német nyelvű könyvében a magyar leletekről *Die Metallfunde des 10-11. Jahrhunderts aus Siebenbürgen* rejtélyes cím mögé bújtatva csak írásos jegyzéket mert adni; jegyzéke a pénzleletekkel együtt mindössze 22 lelőhely adatait tartalmazza. Ugyanezen könyvecske más részében azzal az ürüggyel mert csak gyulafehérvári magyar sírleleteket közölni, hogy szétválasztja őket a római Apulum velük összekevert sírleleteitől.

Kolozsvár – Zápolya utca. Honfoglalás kori férfisírok leletei.

Sajnos erre az időre Horedt már elkövette azt a módszertani hibát, amelyet régész (kivált Marburgban a régészet módszereiben alaposan kiképzett régész) soha nem követhetne el: a leleteket, kivált a leletek keltezését velük nem egykorú írásműhöz igazította. Horedt – nyilván a harsogó történelmi propaganda nyomán – kortárs szemtanúnak vélte Anonymust („Der Kronszeuge Anonymus ... berichtet”, írja több ízben), tehát a magyar beköltözés útjaként egyedül a Meszesi-kaput ismerte el s régészeti adatait is ehhez igazította. 1000 körüli második magyar beköltözési „etapnak” István király katonáit tartotta, sajátos módon velük hozta kapcsolatba az erdélyi köznépi jellegű leleteket. Tévedései mellett élete végéig kitartott, mi több: Németországba történt kivándorlása után ott kiadott könyveiben (1986, 1988) újabb módszertani tévedésekkel (pl. a magyar pénzek erdélyi elterjedéseinek „etapjaival”) súlyosbítva igyekezett őket belesulykolni német olvasóiba. Emiatt jószándéka is ellentétébe fordult.

1959-1966 között jól érzékelhető enyhülés következett be a romániai régészetben, amelyet korszakunk vonatkozásában elsőként az aradi régész, Dörner Egon használt ki. Dörnernek köszönhető a Siklón (1961), Németszentpéteren (1962) és Arad-Csályán (1964) feltárt vagy megmentett honfoglaló magyar lovas temetkezések (s távolról sem mellékesen, korai-avar

lovassírok) tudományos ismertetése (1962, 1970). A nagyvárad-i múzeum akkori régésze, Nicolae Chidioşan is ezekben az években merete közzétenni a még 1942-ben előkerült szép gálospetri honfoglaló női sírleleteket (aligha véletlenül a nagyszebeni/hermannstadti Brukenthal Múzeum 1965. évi évkönyvében s természetesen besenyőnek meghatározva!), majd az 1966-ban a szalacsi Vidadombon kiásott – trepanált koponyájú, „agyafűrt” ember temetkezését is tartalmazó – 12 síros kis magyar temető leleteit. Nagyvárad-Szalkateráson sikerült gazdagabb magyar köznépi sírokat is megmentenie, 1967-ben pedig Köröstarján-Csordásdombon lovassírokkal tarkított honfoglaló magyar temetőt kiásnia, – az utóbbi az ásató kivándorlása és halála miatt máig ismeretlen.

Más románok még az enyhülés néhány évében sem nagyon kapcsolódtak be a honfoglaló magyarok kutatásába. Liviu Mărghită Sajtényből díszöves „lovass vándor” temetkezését ismertette, aki a „letelepült” helyi népesség közepette nyugodott volna (1965). A sajtényi leletekből a Bukaresti Nemzeti Történelmi Múzeum kölcsönkérte a díszöves sírleletet; ez a fővárosban évtizedeken át X. századi magyar harcos temetkezési mellékleteként volt kiállítva, miközben a 4 síros kis temető Aradon maradt leletei az aradi múzeum kiállításán az „autochton” népesség relikviáiként szerepeltek, – jól tükrözve a főváros és „frontváros” közti különbséget! A bánsági Hodonyból egy neolitikus telep feltárása során 1959-ben előkerült (minden, csak *nem magyar*!) temető 11 sírját, köztük magyar lószerszámmal, lócsontokkal eltemetett „lovass vándor” temetkezését közölte Adrian Bejan és Marius Moga (1977). Azóta e kis temető sírszáma 18-ra növekedett, ma már 3 lovas-lószerszamos temetkezéssel, amelynek magyar volta sem titok többé.

A fentiekből mégis jól látható, hogy még az enyhülés idején is csak a Partiumból és a Bánságból/Bánátról közöltek vagy említettek „magyargyanús” sírokat, igazi erdélyi egy sem volt köztük. Illetve az egyetlen, 1961-1962-ben gyalázatosan rosszul, hiányosan kiásott erdélyi honfoglalás kori temetőrész 16 sírját és leleteit Maroskarnáról Kurt Horedt csak úgy tudta közzétenni, hogy „Blandiana-B-Gruppe” néven kerek-perec tagadta, hogy bárminemű közük lenne a magyarokhoz (1966) – ezt azután addig ismételte, míg végül maga is elhitte. S ezzel elkezdődött a harmadik, máig tartó időszak.

Egy hivatásos régésznek éppúgy kötelessége (hivatása) bármiféle régi korszak emlékeit, megmenteni, mint a mentőorvosnak a sérültet ellátni. Honfoglaló magyarok sírjai és temetői a különféle leletmentések során természetesen Erdély-szerte továbbra is előkerültek. Egy részüket különös homály borította, ezek még a Dacia folyóirat évi hivatalos jelentéseibe se kerültek be. Néhányat az ásatók baráti közléseként vett fel lelőhely-jegyzékeibe Mircea Rusu, de úgy, hogy 45 X-XII. századi temetőről, illetve sírletről nem közölt érdemleges tudnivalót (1975). Persze, ennek ellenére tudni lehetett a köröstarjáni temetőről (1967), a Déván megmentett gazdag sírokról (1975- az utóbbiak közül az egyik sír leleteiről készített vázrajzot majd 1986-ban Németországban közli K. Horedt), Temesvár-Csókaerdő remek temetőjéről (1980). Hírek terjengtek a gyulafehérvári nagy építkezések során megmentett szláv-bolgár-magyar temetőkről (1971-1981), s bármennyire titkolták is, Kolozsvár II. honfoglaló magyar temetőjéről is, a Pata utca és Györgyfalvi út találkozásánál feltártnak mondott, valójában a kis Szántó utcában kiásott sírokról (1986). Ez utóbbi temetőt egy darabig úgy kódosították el, hogy nagyon késői, XIII. századi sírokról van szó.

Az 1989. karácsonya utáni leleplezések egyikéből értesült a régész szakma a Temesvártól délre, Vejtén kiásott s tökéletesen eltitkolt honfoglalás kori magyar temetőről. Azóta nem sok változott. Nemcsak a vejtei, de más temetők leletei is éppoly ismeretlenek, mint a 80-as években voltak, viszont mára legalább már mint „magyar hódítók” sírjait emlegetik őket.

*Erdély és Kelet-Alföld a magyar honfoglalás és államszervezés korában
(forrás: Erdély rövid története, 7. térkép)*

Honfoglaló magyarok régészeti emlékei Erdélyben

Az egyedüli halvány, de biztos képet Erdély első magyar megszállóiról a kolozsvári régi Zápolya (a sztálini időkben Vişinschi, most Dostoievski) utcában kiásott, összesen 11 temetkezés adja. Ma már nem lehet „vérrokon nagycsaládot”, illetve „a honfoglaló népet” látni bennük, hiszen a 11 sírből 8-ban felnőtt férfi, 2-ben fiatal nő, 1-ben kisfiú nyugodott, ilyen összetételű élő (életteni/biológiai) közösség sem itt, sem máshol nem létezhetett. A hasonló temetőkben a magyarság uralmát biztosító hivatásos katonaréteg temetkezett, mindaddig – a honfoglalás után mintegy 25/35 évig –, amíg ilyen biztosításra egyáltalán szükség volt.

A Zápolya utcai 8 férfiből 7 fegyveres harcos volt, legrangosabb a trepanált (lékelt) koponyájú, „agyafűrt” férfiú lehetett. Hatukkal lovat temettek el. Különös jelentősége e kis temetőnek, hogy a honfoglaló magyarság mindhárom lovas temetkezési módját gyakorolták: a göngyölt, a kiterített és a kitömött lóboróset, erre sokaig ez volt az egyetlen ismert példa a honfoglalás

korából. Kitűnően tükrözi a halotti szokások különbözőségükben is megnyilvánuló egységét. A szablyákkal, megvasalt tegezben hordott nyilakkal, csontmerevítő visszacsapó íjakkal felfegyverzett harcosok egyszerű viseletében nincs tanújele a nyugati zsákmányoló hadjáratok nyomán kialakult pompának és gazdagságnak. Felszerelésük, övdíszek, mentegombjaik, tegezfűggesztőjük, lószerszámuk sajátos keleti eredetű, steppei jellegű, mi több: a 11. sír szügyelő-csörgőjének rokonsága a délorosz pusztákon és a Dél-Ural vidékén át egészen az ázsiai steppékig visszakövethető. Etelközi készítmények a két asszony ezüst fülbevalói és „szaltovi” (kazár) formájúak a sírokban talált élelemtartó fazekak is. Ez a fegyveres csoport sosem járt a mai Magyarországon vagy attól nyugatra, a honfoglalás kezdetén, 895-ben arra a helyre parancsolták őket, amelynek közelében temetőjük előkerült. Már korábban felmerült a gondolat, hogy a kis temetőhöz 1275 m-re nyugatra egykor létezett római Napoca elhagyott romváros omladozó falai között, önmagukat a szélről védve szálltak meg, erre azonban nincs semmiféle bizonyíték, – s ha netán előkerülne, alkalmi szállásuk akkor sem lenne a későbbi Kolozsvár szerves előzménye.

A helyzetet alaposan bonyolította a Zápolya utcától mintegy 750 m-re délnyugatra, tehát a római és a középkori városhoz még közelebbi újabb s nagyobb katonai jellegű temető előkerülése. A Szántó (Plugarilor) utcai 26 sír katonai jellege még a Zápolya utcaiénál is szembetűnőbb (ha a kiszivárgott adatok megbízhatók); 19 férfival csak 7 nőt, illetve gyermeket találtak. Eddig ugyan egyetlen leletet sem közöltek, azt mégis tudni lehet, hogy a férfiak mellé 5 vagy 6 ízben temettek lómaradványt, 4 harcossal temették el szablyáját – a rangidős vezető szablyapengéjét ezüstberakás díszítette –, 12-vel csontos-íját (ez, ha igaz, a maximum honfoglalás kori temetőben), valamennyihez tegez is tartozott, bennük rombusz és fecskefarok alakúra formált nyílcsúcsokkal. A férfiak bőrtarsolyában tűzszerszámok, acél és kova voltak, – ezeket a harcosok vezetője fémveretekkel borított díszövön fémveretes tarsolyban tartotta. Néhány asszonyuk hivalkodó katonafeleség volt, arany és ezüst fülbevalókkal, gyűrűkkel, karperecekkel, sima és sodrott nyakperecekkel felékesítve. Korongon készült síredényeik ugyanolyanok, mint a Zápolya utcaiak.

Tudván, hogy még 1949 áprilisában László Gyula a Farkas utcában (akkor még Chirov, ma Kogălniceanu utca) a Zápolya és a Szántó utcai asszonyokéval rokon ezüst fülbevalót viselő, ezüst pitykével kivarrt ingnyakú gazdag magyar női temetkezést tárt fel, nemcsak három egykorú honfoglaló magyar temetővel kell számolni egymás közelében, de a harmadikkal már alig 150 m-rel a római falakon kívül. A Napocához közeli magyar temetők népének ura és parancsolója a honfoglalás utáni néhány évtizedben – meglehet – mégis az elhagyott város falakkal övezett, szélről védett belső területén lakott, mint arra az alábbi gyulafehérvári párhuzam utal.

Gyulafehérváron a római Apulum közfalai a késő középkorig álltak. Az avarok itt sem, máshol sem sokat törődtek az antik romvárosokkal, a IX. században beköltöző – akkor már két évszázada egykori késő-római provinciák területén élő – dunai bolgárok viszont ahol csak tehették, felhasználták őket. Gyulafehérváron a falakon belül bolgár település, a falakon kívül bolgár és szláv temető létesült, – az utóbbi maradványa a mintegy 100 síros úgynevezett I. temető. A bolgároktól veszik birtokba az erődöt a honfoglaló magyarok, ám a honfoglalás korában aligha az erődítmény vonzotta őket, hanem a közlekedési csomópont. Vezetőik megszállnak benne és beletemetkeznek. Díszöves magyar vezető lovas sírját dűlják majd szét a XI. század legelején templom-alapozással, valószínűleg több hasonló temetkezés is lehetett a közelben.

Apulum falain kívül már századunk elején rábukkantak egy kisebb honfoglalás kori temetőre, amelyben lószerszámmal: kengyellel-zablával temetkező trepanált koponyájú férfiú és nyakpereceket, fülbevalókat, gyűrűket viselő asszonyok nyugodtak, sírjaik azonban nem korábbiak a X. század közepénél. Az igazi hódítók, a korai honfoglalók a Zalatnai úti úgynevezett II. temetőben egyetlen nagy csoportot alkotva nyugodtak: felszerszámozott lóbőrös, lókoponyás, lólábás útitárssal a másvilágra indított 18 fegyveres lovas, vasveretes tegezekkel, nyilakkal, harci fokosokkal felszerelve. A fegyveres tömbhöz szőlőfürt-csüngős ezüst fülbevalókat, áttört díszítésű hajfonat-korongokat, zománcos függőjű fülbevalókat viselő nők-asszonyok temetkezései tartozhattak, – nem szólva a II. és III. temető összesen mintegy 900 további sírjáról, amelyről nem tudni érdemlegesen. Csupán csak azt tudjuk, hogy az utóbbiak egykorúak a római falak körül körben a század eleje óta ismert X. és XI. századi köznépi temetőkkel.

A gyulafehérvári viszonyok jól érzékeltetik az Apulum és Napoca közti különbséget. Apulum legio-castrumának jól megépített falai védhető, de legalábbis kijavítható állapotban maradtak fenn, Napoca, a civil-város hat évszázaddal eredeti lakosainak távozása után már okvetlenül rom volt. Ha nem így lett volna, akkor a magyar államszervezéskor – mint arról alább szó lesz – nem a mai Kolozsmonostor őskori telepdombján építették volna fel az ispánok föld-gerenda falú várukat. Nem tudni, kik s miért dúlták fel a Zápolya utcai korai X. századi sírok nagyobb részét, a gyűlölet egy rossz emlékű egykor katonai vezetőnek szólt-e, netán pogány voltuknak, avagy csupán jóindulatú „egyszerű” sírablók műve volt.

A hiányos, zavaros adatokból is kitetszik, hogy Marosgombáson is korai katonai jellegű temetővel lehet számolni, olyannal, amelyben egyetlen sorban nyugodtak a harcosok s a hozzájuk tartozó néhány asszony. Gombáson a kolozsváriaknál jóval szegényebb (lóval temetkező nem volt köztük) 7 harcosról tudunk, de csak kettővel temették el szablyáját, a többieket nyíllal és harci baltával indították útnak, az 5 asszonyból is csak 1 volt gazdagabban felékszerezett, a többiek egyszerű ékszereket viseltek.

A marosgombási kis temető mintegy átmenet a maroskarnaihoz, – ahol azonban már csak feltételesen lehet szó hivatásos harcosokról. A 15 feltárt sírból 5 egyszerűbb ékszereket viselő nő temetkezése volt, s csak 4 férfi mellett feküdt fegyver, mind a négyenél nyílcsúcsok, az egyiknél vasveretes tegezben; e rangosabb férfiúnak szablyája is volt. A Maroskarnán megtelepült csoportnak talán a magyar honfoglalást túlélő bolgárok ellenőrzése lehetett a feladata. Sírjaikból azonban nem bolgár, hanem magyar típusú edények kerültek elő s még ennél is többet mond, hogy a temetkezési rítus bizonyos elemei (pl. a fej alá tett kőpárna) kifejezetten a Zápolya utcai sírokéval rokon. Mivel a 6 teljesen szétdúlt s kirabolt sír itt is alighanem férfitemetkezés volt, így számolva 10 férfival és 5 nővel jellemezhető katonai jellegű temető adódna, – ám sajnos a hiányos feltárás miatt ez nem bizonyítható. A Szászvároson (Piskin?) talált lovas/kengyeles sír(ok)ról e pillanatban nem tudni közelebbit.

A Déván feltárt 7(?) gazdag sír mellékleteiről csak rajzvázlatról, illetve hallomásból lehet egyet s mást tudni; vezetőjük lókoponyával, lábszárcsontokkal eltemetett harcos volt, a lovas temetkezéshez tartozó zabla és kengyelek ismertek. Volt még a sírban vasveretes tegez 8 db rombusz, illetve fecskefarok pengéjű nyíllal, csontmerevítő reflex-íj, fokos, valamint veretes övön veretes tarsoly. Homályos a többi lelet: a jelképes lovastemetkezés mellől előkerült kétélű kard, fémgombok, valamint az ezüst és ékkövel díszített aranygyűrű(k), karperecek, fülbevaló(k) megoszlása. A dévai sírokkal véget ér az Erdélyből ismert „gazdag” honfoglaló magyar temetők sora. Az Alföldet benépesítő magyar köznépi tömbbel a Maros-völgyi leletek mutatnak kapcsolatot: magyarlapádi, gyulafehérvári és várfalvi ékszerek. A Szamos-völgy, a Meszes és a Királyhágó szemmel láthatóan nem játszott kiemelkedő szerepet az Erdélyi

Medence és az ország többi része közötti X. századi kapcsolatban. Az akkoriban jóval délebbre elhelyezkedő magyar uralmi és települési súlypontnak megfelelően a főútvonal s egyben a só útja a Maros-völgy volt; védhetetlen történeti fantáziatermék, hogy a 2500 m magas Déli-Kárpátokon át Dél-Erdély a Marosig a X. században a bolgár kánság része lett volna. Jól ismertek ugyanis a bolgárok ellen előretolt magyar határbiztosító harcosok Oltvidéki lovassírhajói Csíkzsögödről, Kézdivásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről, Eresztevényről és Köpecről, ám miután a bolgár nagyhatalom 933 után megrendült, ezekre nem volt többé szükség. A bolgárok is kiűrték a magyarok (és besenyők) ellen a Déli-Kárpátokban épült erődítményeiket (Slon-Prahova).

Az Erdélyből a fentebbiekben megismert katonai őrhelyekből akkor sem vált volna magyar nép és magyar államszervezet, ha kétszer vagy többször ennyi lenne belőlük s a temetőikben is legalább kétszer annyian nyugodnának. A magyar betelepüléshez magyar köznépre volt szükség, s a X. századból szerencsére az ő emlékeik is ismertek. Klasszikus kis falusi közösség hagyatéka a marosnagylaki közöletlen temető leletanyaga, hasonlók maradványaira utalnak Alvinc, Borberek, Borosbenedek, Maroscsapó szórványos sírleletei is, a köznép emlékeit persze a két új gyulafehérvári temetőben (266 és 186 sír) lehetne leginkább tanulmányozni. Ám míg ezek csak hallomásból vagy rövid jegyzetekből ismertek, sokkal jobban állunk az államalapítás korának emlékeivel. Erdélyi korai várispánságok századunk eleje óta ismert temetőiben, a Tordavárában Várfalván (55 sír), Hunyadvárában Vajdahunyadon (78 sír) annyira szembetűnő ugyanis a honfoglalás koráig visszanyúló magyar hagyomány és jelleg (trepanált koponyák, rombusz pengéjű nyílscsúcsok, bronz mentegombok, kerek pitykék mint ruhadíszek, kéttagú ingnyak-csüngők, kígyófejekben végződő karperecek, bronz- és ezüsthuzalból sodrott nyakperecek, széles lemezű karperecek stb.), hogy a temetőkkel kapcsolatban a magyar kutatásban – szemben a magyarországi helyzettel és gyakorlattal – egy pillanatig sem merült fel a szláv eredet vagy szláv etnikum meghatározás. Mi több: nem csak Szent István korától számítható (István pénzeivel sokszorosan igazolt!) kezdetük volt régészeti értelemben egyértelmű, hanem a végük-felhagyásuk is; Várfalván a László-Kálmán kori átmenetet a közelben újonnan emelt templom körüli temetkezések igazolták. Újabban sok száz templom körüli sír feltárása után ugyanez igazolódott Dobokavár várnépének temetőinél (a több mint 800 sír leletanyaga és dokumentációja éppen az ellenkezőjét igazolja annak, amiért a költséges ásatásokat eltervezték és végbevitték), ugyanezt találjuk a korai Kolozsvárban a Monostorban (eddig 160 feltárt temetkezés) és az erdélyi Szolnok első székhelyének sejtethető Kazárvárban is.

Érdekes röviden átfutni az Alföld keleti peremének viszonyain is, hiszen a két „országot” a X-XIII. században csak folyókkal tagolt hegyek, erdők, bölények és medvék választották el egymástól. A katonai megszállók kis temetői vagy a rájuk utaló temető-töredékek a Partiumban is végig megtalálhatók, már a század eleje óta ismert például Bihar-Somlyószőlőhegy 7 lovas harcos férfiból és 1 szál nőből álló temetője, amelynek nem volt, nem lehetett köze a tőle több km-re fekvő, jóval később emelt Biharvárhoz. Jelentésszerű előzetes publikációból tudunk Sikló 7 íjász, szablyás harcosból – köztük 3 lovas, 4 pedig lószerszámos rítusú volt –, valamint egy lóval és rozettás lószerszámmal díszesen útnak indított amazon – katonai temetőjéről. A sikló harcosok a ruhájukat díszítő pénzek tanúbizonysága szerint a nyugati hadjáratokban is részt vettek. Náluk jóval gazdagabbak lehettek azok a muszkai urak, akiknek a sírjából a múlt század végén ezüstberakásos (tausírozott) zabla és kengyelek kerültek a Nemzeti Múzeumba. Temesvár-Csókaerdő temetőjének két részéből mentettek meg sírokat. Tömböt vagy csoportot alkotott a 8 vitézből – akik közül hármat lóval-lószerszámmal temettek el – és a 2-3 gazdagabban felékszerezett nőből-leányból álló katonai temető. A harcosok kivétel nélkül íjások voltak, vasveretes tegezükben 4-7 nyíllal. A katonai temetővel egykorú vagy nem sokkal fiatalabb a X. századi köznapi temető, amelyből 24-25 temetkezést sikerült megmenteni, szokványos viseleti

ékszerekkel (nyakperecek, fülbevalók, karperecek, gombok, gyűrűk). Magyar régész még nem látta Köröstarján-Csordásdomb és Vejte 12-15 síros, lovas temetkezéseket tartalmazó temetőinek leleteit. Gazdag sírleletek maradványait mentették meg Arad-Csályán szablyás és kardos lovasok sírjából, valamint Németszentpéteren. Temetőkből mindössze 2-4 temetkezést tártak fel Gálospetri-Marosdombon és a fontos sóközpontban, Sajtényban, ahol – mint szó volt róla – díszöves temetkezés is előkerült.

Letagadhatatlan ebben a területsávban a magyar köznép jelenléte is, hiszen Biharvár várnépe temetőjéből már Roska Márton feltárt 506 sírt, ez egy 46 évvel ezelőtti hitelesítő ásatással 520-ra növekedett (1954). Részbeni feltárára került Aradvár XI. századi temetője korai szakaszából 200 temetkezés, s már a múlt század vége óta ismertek Temesvár várnépének sírleletei is (valamennyi közöletlen). Nincs közvetlen köze a Szent László alapította Nagyváradhoz a Pece pataknaál és a Szalka-teraszon kiásott X. századi köznépi temetőrészleteknek, viszont igen jelentős X-XI. századi köznépi emlék a Gyulavarsánd-Laposhalmon a század eleje óta több ízben kutatót temető, amelyből jelenleg mintegy 100 sír ismert. A Kelet-Alföld X-XI. századi viszonyaiba egyébként is kiváló betekintést nyújtanak a közvetlenül a határ magyar oldalán feltárt temetők, a 177 síros ártándi és az 540 síros magyarhomorogi, – a belőlük kiolvasható tanulságok párszáz méterrel vagy pár kilométerrel keletebbre is érvényesek.

Magyar honfoglalás és megtelepedés a X-XI. századi Erdélyben

Századunk első felében Nagy Gézának, Roska Mártonnak, László Gyulának nem volt lehetősége a túlságosan kevés régészeti leletből önálló „Erdély-specifikus” régészeti következtetéseket levonni, hiszen még 1985-ben is volt olyan régész, aki a X. századi Erdélyből csak 4 (négy!) régészeti lelőhelyet-leletet ismert el magyarnak. Ehhez képest az egy esztendővel később kiadott *Erdély története* valóságos földindulásnak számított, hiszen először kísérelte meg százas nagyságban bemutatni és településtörténeti célra felhasználni a honfoglalás és államalapítás korának régészeti emlékeit. Valójában inkább csak számított volna, ha a „nagy” Erdély szóban forgó I. kötetének és korszakának szerző-szerkesztője hozzájárult volna ahhoz, hogy általános településtörténeti tanulságokon túlmutatóan is értékelni lehessen a régészet eredményeit. Nem lehetett, a magyar *Honfoglalással* kezdődő III. fejezet nem értékesítette a régészet eredményeit, kizárólag az írott források és a helynév-elemzések alapjain áll, az évszázados ellentmondást sem feloldva, hiszen egyszerre veti el és használja fel Anonymus Gestáját. Ezekből az „alapokból” kiindulva népesíti be Erdélynek a X. században még lakatlan vagy szlávoktól lakott vidékeit a Zsombor-Gyula „ösfoglaló” nemzetség Agmánd, Kalocsa, Borsa, Mikola ágaival, – nem más ez XII-XIV. századi birtokviszonyok visszavetítésénél a honfoglalás korára.

Igaz, az 1989-ben megjelent „rövid” Erdély történetéből mindez már kimaradt, mivel a 896-1172 közti történelmet régész-történész írta benne, csakhogy ez a kötet (amely azonos a német, francia, angol nyelven kiadott Erdély történetével) ismeretlen a magyar történettudományban, a legkritikábbban hivatkoznak rá. Legkevésbé Erdélyben, ahol a honfoglalás és államalapítás korának ma sincs erdélyi magyar régész kutatója. Pedig a stafétabotot erdélyieknek kell átvenni, Magyarországról ma már nem lehet, de nem is szabadna Erdély régészetével foglalkozni. Erdélyi szász segítség sem várható már, korábban sem volt sok köszönet benne. Kurt Horedt Németországban kiadott könyveiben és dolgozataiban ugyanis nemzetek feletti tárgyilagosságot színlelve egyaránt szembefordult a magyar és a román állásponttal, de úgy, hogy nem a tárgyilagosság kedvezett. Módszere a német abszolút „rendszerzés”, a mindenáron való „rendcsinálás” kényszere volt.

Horedt azt vallotta, hogy a VII-IX. században egész Erdély szlávokkal népesült be, s ezek a szlávok az előzmények tekintetében valóságos zárófalat alkottak (vagyis elvetette a dák-római kontinuitást). A kora Árpád-kori Erdélyből ugyanis csak magyar, illetve a magyarok beköltözése előttről származó szláv helynevek maradtak fenn. E tárgyilagos alapállást alaposan meggyengítve ugyanakkor felveti, hogy az első vlachok a IX. századi bolgár uralom idején költözhetek be (pontosabban: módjuk volt beköltözni) –, vagyis *előbb*, mint a magyarok. Fontos felismerése, hogy az erdélyi szlávoknak nem voltak váraik –, még a legendás Gelou/Gelunak sem volt semmiféle vára, mivel az erdélyi föld-fa várak legkorábban a X. század végén és a XI. században keletkeztek. A baj ismét a határozott állásfoglalástól való tartózkodásból következett: nem mondta meg, ki építette őket s ki ellen. A honfoglaló magyar „megszállókat” Horedt is az Alföld irányából költöztette be, de létszámukat jelentéktelennek tartja, 4-5 támaszpontot biztosító, kizárólag szablyával harcoló, néhány lovasból álló őrségnek (Klausenburggruppe). A nem lóval s nem szablyával temetkező, hasonló viseletű és temetkezési rítusú kisebb-nagyobb temetők népéből alkotja meg a rejtélyes okokból „dél-szlávnak” képzelt Blandianagruppet. E két Gruppeből, valamint az erdélyi szláv Mediasch-gruppeből egy nagyszabásúnak képzelt besenyő invázió és beköltözés hatására (az utóbbi, Morești B-Ciugud-Gruppenak tulajdonítja a mai Románia egész területén – beleértve Dobrudzsát és a Kelet-Alföldet is – a cserépüstök vagy cserépbográcsok elterjedését) alakulna ki – némi ómagyar utóhatásokkal – a Bjelo-Brdo-Kultur, amelyet viszont mindenestől továbbélő szlávokhoz köt. A magyarok Horedt szerint először 950 táján vetnék meg lábukat Észak-Erdélyben, s az Árpádok politikai uralma még 1100-ban sem terjedne túl a Kis-Szamos-Aranyos-Maros középső szakasza vonalán. E sajátos „rendet” szemlélve felmerül a meghökkentő kérdés: II. Géza ugyan kinek az országába hívta be és telepítette le Horedt őseit? – A késői utód gondolkodását alaposan összekuszálták a különféle nagynémet s más „nagy” politikai elméletek.

A többség által képviselt román történész álláspontok közismertek; a vaskortól és a rómaiak idejétől a Dnyeszter-Tisza-Al-Duna határolta területen, sőt a csak 1878-ban Romániához csatolt Dobrudzsában is több mint két évezrede ugyanazon géto-dák alaplakosság él. Ez a sok évszázadosnak ábrázolt római és bizánci uralom idején teljességgel romanizálódott, olyan mélyen s alaposan, hogy az át-átvonuló szlávokat is gyorsan asszimilálta. A többi „vándor-népet” (amely fogalomba Attilától Batu kánig mindenki beletartozik, aki keletről jött, nem kivéve a magyarokat sem) vagy sikerrel távol tartották országuktól, vagy egy-kettőre elűzték. – Persze a támogatott elméletek sem voltak egyformák, a 80-as években a Kriterionnál és a Dacia Kiadónál magyarul is kiadott propaganda-könyvek például annyira primitívek, hogy ma már szót sem érdemelnek. Pedig régészetiileg egyik-másik a jól képzett Mircea Rusu ötleteire támaszkodott.

Rusu mindenekelőtt Anonymust „fejlesztette tovább”, a Gesta szerzőjét Paulus/Pál erdélyi püspöknek nyilvánította, akiben katolikus eretnekké válása után is megmaradt a román hazafiság. Hiszen tőle tudjuk az „Igazat”: Erdély magyarok előtti őslakói blakok/vlachok voltak. Mivel pedig ők a rómaiak egyenesági leszármazottai, nem szükséges Erdély korai középkorát mindenféle korszakokra vagy periódusokra bontani. Nem, mivel IV-VI. a századi autochton fejlődésből szervesen nő ki a VII-IX. századi autochton fejlődés. Ebben az időben épülne Erdély valamennyi kora középkori föld-fa vára, s ezek a várak hősieken ellenállnak a magyaroknak, pusztulási rétegeiket magyar támadások okozták. Az első magyar támadások után a helyi román lakosság mindenfelé helyreállítja a várakat, s azok egészen a XI. század végéig sikerrel védelmezik a magyarok ellen az erdélyi román földeket, a XI. század végén azonban a magyaroknak mégis sikerült elpusztítani a várakat. Természetesen arról sem lehet szó, hogy a X-XI. században bármiféle lakosságcsere játszódott volna le, a korszak temetői a

VII-IX. századi autochton lakosság temetőinek „kontinuus” folytatásai. A néhány lovassír, amely nem illik a képbe, Erdélyben a támadók temetkezése, a várak ostromlóinak sírja. – Szinte hihetetlen, hogy egy 1986-ban Magyarországon kiadott kis könyv mindezt nemcsak elhitte, de Dobokavár kapcsán még hirdette is.

Rusu is, mások is kénytelenek voltak elismerni, hogy a „vándornépek” képviselői helyenként mégiscsak feltűnnek az országban (még a román síkságon is!), ezeket azonban besenyőknek tartják, – a besenyők ugyanis ma már senkit és semmit sem zavarunk, lassan egy évezreddel ezelőtt kihalt nép lévén. Az a Mircea Rusu, aki 1962-ben még legalább a kelet-alföldi-partiumi honfoglaló magyar sírok egy részének magyar voltát elismerte (igaz, kissé különös módon, hiszen Bihar és Muszka lovasharcosai „Menumorut Biharea”-ját, Sikló, Német-szentpéter és Nagyősz lovasharcosai pedig Glad vezér „Cenad”-ját tartották volna ostromzár alatt, lévén e két úr bátran védekező román vajda), aközben más partiumi-bánsági honfoglalás kori temetőkből, Gálospetritől Szalacson át le Sajtényig, majd Nagyszentmiklós-Bukovapusztától Nagyteremiáig és Dettáig valószínű besenyő Maginot-vonalat álmódott meg a trianoni határ védelmére. Ezen a síkságon fekvő besenyő védelmi vonalon a magyar hadak természetesen képtelenek voltak áthatolni, nekik csak az Alpokon, a Po-n, a Rajnán és Loire-on, na meg a Pireneusokon sikerült átjutni.

Régi magyar publikációk félreértéséből – félreolvasásából keletkeztek a bukovapusztai, nagyteremiai „tumulu- vagy kurgánsírok”, amelyek valóban besenyő temetkezési helyek lennének, ha ezek a halomba ástott temetkezések valóban kurgánok lennének. Rusunál, Horedtnél, de másoknál is a magyarokat kizáró ok a lócsontok hiánya, valamint a temetkezések cserépedény melléklete (hiszen a lóról soha le nem szálló nomád nem használ cserépedényt, így tanulták s tanítják körös-körül a „földművelők” régészei), e téves képzelgések szerint az edény biztos jele annak, hogy a vizsgált X. századi sírban, s ha a sírban, akkor a temetőben is, az „autochton” lakosság temetkezett (Szalacs, Hodony, Mehádia, Ómoldova, Maroskarna stb). Románia területén a román régészek az úgynevezett Bijelo brdo kultúrát is „autochtonnak” tartják, abból a meggondolásból, hogy őseik a szlávokat legkésőbb a VII. század végéig romanizálták. Az ennek ellentmondó rengeteg szláv folyónév és más helynév ugyanezen régészek számára mit sem mond, szerintük régész ezekkel nem érvelhet, mivel vizsgálatuk kizárólag a nyelvészek dolga. Nyilvánvaló, hogy az ilyen s hasonló „tudományos” eredményekkel nincs mit kezdeni.

És most röviden a régészet eddigi valószínű eredményeiről. Az Alföld keleti peremével ezúttal is gyorsan lehet végezni, a X-XI. századi Magyarország ugyanolyan részéről van szó, mint a Tisza völgye. Mi több: a korszakban éppen itt, a hegyek és a síkságok találkozásánál voltak az egyházi és világi központok: Bihar, Zaránd, Arad, Csanád, Temesvár. Meglepő viszont az a szegénység, amely lassan két évszázados régészeti kutatás után az újkori Szatmár és Szilágy megyék területét (vagyis a középkori Kraszna, Közép-Szolnok és természetesen Szatmár megyéket) jellemzi. A IX. században szlávoktól gyéren lakott erdős-mocsaras vidéket a honfoglaló magyarok nem szállták meg, s nem telepítették be, – nagy-nagy késői tévedés volt elsőként Ménmarót Szatmárvára és szatmári országa ellen vezetni őket, amiként azt Anonymus 300 évvel későbbi viszonyok alapján képzelte. A XI. századig nincs régészeti nyoma a Szamos és Kraszna mentében, valamint a Meszesi-kapun át Erdélybe vezető főútvonalaknak. Nem véletlen hát, hogy ezt a történelmi Erdély határain kívüli vidéket a Felső-Tiszántúl magyarsága fogja majd betelepíteni, amiként arról a vidék nyelvjárása mindmáig tanúskodik. Éppen úgy, ahogyan a szabolcsi-szalacsi-érkörtvélyesi XI. századi temetőkkel rokon zilahi (Krasznai út) és várteleki XI. századi sírleletek tanúskodnak. Itt tehát a régészet és a nyelvészet egybehangzóan az anonymusi honfoglalás-történet ellen szól, vagyis a Nyíri részeken a X. századi magyar település az Érmelléken végződött.

Az anonymusi kép 1943-ban még annyira erős volt, hogy a *régészeti településterületet* térképen rekonstruáló László Gyula sem tudott a honfoglalók számára mást elképzelni, mint a jó szélesen ábrázolt Kraszna-Meszes útvonalat. Néhány évvel korábban a régész Roska Márton is itt vonultatta Tuhutum/Töhötömöt és alvezérét, Ogmand/Agmándot a Blacus Gelou dux (a román szakirodalomban egy XIII. századi kódexmásolói hiba nyomán: Gelu) ellen, tökéletesen megfélelvezve arról, ő is és Makkai Lászlóig történészeink is, hogy ha az utóbbit nem tekintik hiteles történelmi személynek, akkor az előzők szerepeltetésének sincs alapja.

Tárgyilagos román régész-történészek (ilyenek mindig voltak és lesznek) számára is világos, hogy a magyarság már a honfoglaláskor megszállta a Maros-völgyet s rátette kezét a fontosabb sóbányákra. A régészeti leletek és településtörténeti adatok bizonyossága szerint valóban a Maros-völgy volt az Alföld és az Erdélyi Medence, a Mezőség közti fő útóér vizen és szárazon egyaránt. A X-XI. századi erdélyi honfoglalás kori leletek egy része (Magyarlapád, Marosgombás, Várfalva fel egészen Malomfálváig) azonos vagy közeli rokon a tiszántúliakkal, nem szólva a Maros alsó szakaszának pompás leleteiről, hiszen azok valójában az Alföldön vannak (Arad-Csálya, Sajtény stb.).

Határozottan különbözik viszont az alföldi magyar régészeti tömbtől a két kolozsvári temető, a maroskarnai temető s részben a marosgombási temető is, de haloványan érzékelhető a dobokai és kolozsmonostori telep- és sírleletek bizonyos eltérő jellege is. Ezek népe nem származhat az alföldi magyar tömbből, hanem a Keleti-Kárpátok szorosain át, részben délről a Vöröstoronyi-szoroson át (amire már Kovács István gondolt) közvetlenül Etelközből költözött be Erdélybe. Ugyanott találhatók ezek a temetők és telepek, ahol a valamennyi magyar nyelvjárástól különböző erdélyi, – „ennek alig lehet más magyarázata, mint a IX. század végi ősfoglalás” (*Erdély rövid története* 156).

A fentiek nyomán leszögezendő: mindazon vélekedések, amelyek a Kolozsvár-Marosgombás-Maroskarna régészeti csoportot el akarták szakítani a honfoglaló magyarság nagy tömbjétől (ld. Horedt, Klausenburggruppe) vagy, mint manapság, éppen szembe akarnák állítani vele, eleve elhibázott, sőt dilettáns próbálkozások. A korai erdélyi magyar temetők tömbjében ugyanis sűrítve együtt van mindaz, ami a magyarságra s népünk keleti katonai vezetőrétegére jellemző. A leletek „archaikus”, vagyis steppei jellegéből arra következtetni, hogy e temetők népe kabarokból (kazárokból), netán besenyőkből verbuválódott volna, vagy mindenestől kabar-kazár lenne, nem egyéb, mint a régészet törvényeinek nem ismerése vagy szándékos félremagyarázása.

A X. század későbbi évtizedeiben abban különbözik az erdélyi magyarság az akkori „anyaországitól” – ha szabad így fogalmazni –, hogy nem vett részt a nyugati zsákmányoló hadjáratokban, s ez bizony alaposan visszahatott öltözéke gazdagságára. Annak viszont van némi nyoma, hogy 936 után a Bizánc elleni portyákban részt vehettek erdélyi harcosok is, – bár a kutatás elmaradottsága és az általános lelethiány miatt ennek nincs sok bizonyítéka. 970 után Erdélyben a *gyulák* gyakorolták a hatalmat, emiatt az országrész kimaradt bizonyos folyamatokból. Ebből azonban visszafelé következtetve nem szabad történelmi vagy régészeti érveket kovácsolni a X. század első és második harmadára. Márcsak azért sem, mivel a határvármegyék megszervezésekor Erdély és népe nem mutat említésre méltó eltéréseket az ország más területeinek megyeközpontjaitól. Ez azt jelenti, hogy Szent Istvántól kezdve Erdély ugyanolyan szerves része volt a Magyar Királyságnak, mint a Dunántúl, a Nyugat-Felvidék vagy a Temesköz. Erről szólnak a következők.

Az államalapítás korának régészeti emlékei

Azt az eseményt, amely által Erdély az alakulófélben lévő keresztény magyar állam részévé vált, az 1003. évnél jegyezték fel német évkönyvek (az altaichi és hildesheimi annales): „István magyar király (*Stephanus rex Ungaricus*) sereggel ment anyai nagybátya (*avunculus*), Gyula király (*Iulus rex*) ellen, feleségével és fiaival együtt elfogta, országát (*regnum*) erővel a kereszténységre hajtotta.” A híradásokban nincs szó fegyveres ellenállásról, összeütközésről, kereszténységen pedig természetesen a latin egyház értendő. István a gyulát nem vetetette fogságba, csupán tisztos őrizetben tartotta Esztergomban, ahonnan az megszökött és István ellensége, Vitéz vagy Bátor Boleszláv lengyel fejedelem szolgálatába állt. Fiai, Boja és Bonyha hűek maradtak Istvánhoz s népükhöz.

A Bizánc-barát gyulák erdélyi uralmáról a történészeknél jóformán csak találgatások olvashatók, ezekhez nem szokás segítségül hívni a régészeti adatokat. Igaz, a régészet is csupán egyvalamit vett észre: a jól jövedelmező, aranypénzekkel és nemesfém-ékszerekkel kísért bizánci kapcsolatoknak 930-970 között kizárólag az Alföldön, elsősorban a Tiszántúlon, a Köröstől le egészen az Al-Dunáig vannak régészeti nyomai; a Bizánc-barát hatalomnak ezekben az évtizedekben a Közép- és Dél-Alföldön kellett léteznie. Hasonló emlékeknek a korabeli Erdélyben nincs nyoma, – később sem lesz! Vagyis a gyulák történelmileg igazolható erdélyi országslása valamikor a X. század utolsó harmadára vagy éppen negyedére tehető.

Amikor az Árpád-kor egyházi írástudói krónikáikat, gesztáikat írták, vagyis a XIII. században, akkoriban a hatalmat Európa-szerte erődítményekből, várakból gyakorolták, – nem vethető tehát a korszak nagyon is „modern” szemléletű krónikásainak a szemére, hogy a 3-400 évvel korábbi viszonyokat is a saját korukhoz hasonlóan képzelték. Számukra a magyar honfoglalás magától értetődően várháborúk-várharcok sorozata volt, fel sem vetődött bennük, hogy a IX.-korai X. századi Európában még nem voltak várak. Ezzel egészen a közelmúltig a modern történészek és régészek sem nagyon voltak tisztában, ezért aztán hitelt adtak olyan hihetőnek tűnő krónikás „hagyományoknak”, hogy az Erdélybe benyomuló magyarok családjuk és állataik védelmére hét „földvárat” építettek. Ma már nyilvánvaló, hogy a német Cibinburg-Simburg/Siebenbürgen névből magyarázták a honfoglalók első erdélyi berendezkedését, s azt is tudjuk, hogy maga a „földvár” (*castrum terreum* vagy *de terra*) kifejezés is árulkodó. Általában évszázadokkal, nemegyszer évezredekkel korábbi gerenda-várak földsánc-maradványait kezdték a XII. századtól így nevezni, – „földből” épített várak ugyanis sosem léteztek.

Talán említeni sem kell, hogy a honfoglalás = várháborúk szemlélet örökbecsű irodalmi megalapozója a névtelen Mester, Anonymus volt, s azon sem szabad megütközni, hogy a legutóbbi évtizedek új szempontú kutatásai előtt történész, régész egyaránt hitelt adott neki. Azt is be kell vallani, hogy előbb – jóval előbb! – váltak feltétlen hívévé a magyar kutatók, akiknek eredményeit csupán követték és „átértékelték” szlovák és román kollégáik. Az utóbbiak számára nemzeti történelmük XIX-XX. századi megalkotásakor döntő fontosságúnak bizonyultak az Anonymus szerint őseiktől épített s a betörő magyarok által ostrommal-erővel elfoglalt várak. A rájuk támaszkodó államnemzeti szemléletnek tulajdonítható, hogy a kora középkori várkutatás előbb kezdődött el a mai magyar határon kívül, mint belül. Ám, sajnos ugyanennek tudható be (nemegyszer magyar oldalról is) a várásatások tudománytalanná torzulása: szinte kivétel nélkül Anonymust voltak hivatva igazolni, tekintet nélkül az ásatások valóságos eredményeire és leleteire.

Erdélyben a történelmi személlyé avatott Ménmarót, Gelu és Glad hívóinek köszönhető a várásatások, az ő „székvároisait”, váraikat keresték, s úgy vélték, meg is találták őket.

Mégpedig abban a korszakban, amelyből hasonló várak Angliából, Franciaországból, Németországból sem ismertek, vagyis az akkori Románia politikai zsargonjában „prefeudálisnak” vagy „feudálisnak” nevezett viszonyok – szavakban – fejlettebbnek bizonyultak a nyugati tényleges feudalizmusnál. – Ennyit a „premagyar”-nak vélt várakról, azzal az örvendetes utóirattal, hogy a tudományos várkutatásban ilyenek Erdélyben sincsenek többé, a jól kutatott várakról immáron kimondatott, hogy „nur an der Wende des zweiten Jahrtausend” keletkeztek, az pedig – számoljuk bárhogyan is – pontosan egybevág István király 1003. évi sikeres hadjáratával és az azt követő államépítéssel.

1003 után az erdélyi vonatkozású írásos források ismét cserbenhagyják a kutatást, egészen az 1070-es évekig, amikor is hiteles oklevelek az első várat (1075, Turda), püspököt (1071-1081 Franco episcopus Bellegrad[i]ensis) és ispánt (1097, Mercurius comes Bellegrate) említik, mindenesetre jóval előbb, mint korábban a történészek vélték (1111, 1164, 1177). Bármekkora is késnek a valósághoz képest, elárulják, hogy a XI. század 70-es éveire már kialakult a világi és egyházi szervezet, már léteznie kellett világi központoknak és az egyházi központnak. A világiakból – teljességre nem törekedhetvén – hármat érdemes megvizsgálni.

Az ispáni várak Kárpát-medencei kutatásának legkorábbi, ma már klasszikusnak számító példája *Tordavár*. Esetében a későbbi megyének nevet adó ispán és vára nem azonos a sóbányászok városával, Tordával. Az ispáni vár a későbbi Tordától nyugatra, az Aranyos folyó mellett épült egy őskori település lapos dombjára. 190×100 m-es szabálytalan ovális alakja és mérete az Árpádok jellegzetes korai ispáni várai közé sorolja. Széles földsáncában kazettás szerkezetű gerendafal maradványai rejtőznek, a XII. században egyszerű kőfalat emeltek rá. A várat 1241-ben elpusztították a mongolok, azóta elhagyatott. Váralja települését azonban mindmáig Várfalvának nevezik s 1394-ben még jól tudták, hogy a korábbi „Turdawar” faluja volt. A vár belső területén őskori és XI-XII. századi cserepek kerültek elő, az utóbbiak megbízható korhatározásra alkalmasak. Még fontosabb, döntő bizonyosság a vár legkorábbi korszakára a váralján a várnép temetője, amelyet a halottak mellé tett másvilági kapupénzek: I. (Szent) István király pénzei kelteznek. A várnép temetőjének folyamatos használatát a szent király utódai, Péter, Sámuel, I. András pénzei egészen I. Lászlóig igazolják. Ebben az időben a várnép felpogány temetőjét felhagyják s a lakosok a vár alatt épült új templom körül kezdenek temetkezni, – itt a legkorábbi sírokat Kálmán pénzei keltezik. Szent István pénzei – csak az ásatással megismert kis temetőszakaszon is 5 példány volt belőlük – világosan elárulják, kié volt, kinek a népe építette ezt az Ó-Tordavárat, s kik éltek benne a következő évszázadokban.

Az oklevelekben először 1265/1276-ban szereplő *Hunyadvárról* csak azt tudta biztosan a régészet, hogy nem lehetett azonos a Hunyadiak sziklára épült XV. századi várával, viszont valahol máshol léteznie kellett, mivel Vajdahunyad-Kincses szőlőhegyen már századunk elején feltárták a korai várnép temetőjét. Ennek használata ugyanúgy Szent István obulusaival kezdődik, majd I. András, I. Béla és Salamon pénzeivel folytatódik, mint Várfalva-Tordavár temetője. Azt, hogy a vidék betagozódott István király államába, egy Zeykfalván talált I. István pénzével keltezett sír is igazolta. Magát az Ó-Hunyadvárat, pontosabban 200 x 70 m-es területű ovális sáncmaradványait csak az 1980-as években találták meg s mérték fel a mai kővártól alig 300 m-re, ásatás viszont – tudunkkal – még nem volt benne. A sáncvár és a temetőrészlet együttvéve azonban a hunyadvári határispánság Szent István-i eredetét igazolja.

Ó-Arad szintén nem azonos a Maros északi oldalán lévő várossal, még kevesebb köze van a folyó déli kanyarulatában a 18. században épített Habsburg téglavárhoz. A mai Arad s a török kort végigélő vára – Hunyadhoz hasonlóan – a XIV. századtól mezőváros volt. Az Árpád-kori Ó-Aradvár (Urodvár, Castrum Orod) viszont a mai Aradtól 7 km-re keletre, Őthalom

(Glogovac/Vladimirescu) határában állott. Itt találtak rá a trapéz alakú vár egykori gerendafal alapozásául szolgáló földsánc maradványaira; hosszúsága 160 m, szélessége 90 és 100 m volt. A vár belsejéből nagy számban kerültek elő jellegzetes XI-XII. századi edénytöredékek, köztük – éppúgy, mint Ó-Tordaváron – cserépbográcsok maradványai. Ó-Arad azon ispáni várak közé tartozott, amelyek belsejébe korai plébánia vagy „vártemplom” épült (ilyen pl. Abaújház, Borsodvár, Zemplénavár, Pozsony, nem szólva a püspöki székhelyül szolgáló Esztergomról, Veszprémről, Biharról) s körülötte a jelen pillanatban ismert pénzek tanúsága szerint Péter király korától kezdtek el temetkezni. A vár és a várnép régészeti emlékei tehát ezúttal is egybehangzóan igazolják, hogy Ó-Arad Szent István-i alapítás volt, s merő véletlen, hogy oklevélben csak 1177-ben említik először. Valójában az utóbbi a vár felhagyásának a dátuma, területe az aradi prépostság tulajdonába került, s egykettőre házakkal építették be.

Az ismert három példa jól mutatja, hogy a Szent István-i első ispáni várak nem mindig közvetlen elődei az azonos nevű későbbi váraknak, városoknak, – többszáz métertől akár több kilométer távolság is lehet közöttük. A példák azért lettek így összeállítva, hogy az erdélyi magyar és szász kutatókat és közönséget megpróbálják meggyőzni a két Kolozsvár létezésével. Az oklevélben először csak 1177-ben említett ispáni várat, Ó-Kolozsvárt, a castrum Clus-t ugyanis 1970-1980 között román régészek ásatásai találták meg s azonosították. Távolról sem tudatosan vagy szándékosan, hiszen a román érzelmek a Napoca-Cluj, vagyis a római-román kontinuitás irányába voltak, s mint a főtéri ásatások mutatják, vannak ma is hangolva. Kolozsmonostorra éppenséggel Anonymus vitte őket, a mesebeli „Gelu” Szamos menti vára ugyanis – ha a gesztát nem torzító szemüvegen át olvasták volna – ott van, ahová Anonymus Gelou duxot képzelte, Gyalu római castrumában. A balfogásból ezúttal a tudomány került ki győztesen, s ezt az ásatók-feldógozók hamar felismerték, ki is mondták.

Kolozsmonostoron a 220 x 100 m-es alapterületű ovális alakú sáncvárbán a szentistváni ispáni várak ideális példáját, mondhatni szinte prototípusát sikerült felfedezni. Elhelyezkedése, alakja, mérete gerendákból épült falú egykorú ispáni várak egész sorozatával rokonítja. Belsejében a korai megtelepedést Szent Istvántól Salamonig pénzek igazolják, az utóbbiak az 1068. évi besenyő támadáskor felgyújtott lakóház romjaiból. A várban talált fazekak, bögrék, cserépüstök a X/XI. század fordulójától elkezdve a XI-XII. századi fazekasság jellegzetes termékei.

Kolozsmonostor abban különbözik az ispáni várak többségéből (de nem különbözik Somogyvártól, Gyulafehérvártól és Nagyváradtól!), hogy Szent László király nagyméretű (valószínűleg háromhajós) bencés monostortemplomot emelt benne Nagyboldogasszony tiszteletére. Az épület alapjaiból ugyan alig van még feltárva valami, kitűnően ismert viszont körülötte a temető, amelyet az alapító Szent László pénzeitől II. Béla, II. Géza pénzein át III. Béla koráig kelteznek halotti obulusok. A templomot ekkor az európai szokásoknak megfelelően lebontják, hogy sokkal nagyobb és pompásabbat építhessenek helyébe, erre azonban a tatárjárást nem kerül sor. A tatárjárás idejéig istentiszteleti célra a várban csak egy hatkaréjos kerek templom szolgált, amely a XIV. századi monostorba fog beépülni. Ó-Kolozsvár pusztulásáról, lakosainak legyilkolásáról 1241. évi források számolnak be, – ispáni várként többé nem állítják helyre, 1263-ban már Kolozsmonostor (Colusmonostora) a neve.

Ami mármost a római Napoca romjait illeti, a IX/X. század fordulójától a falak közt vagy közelükben létesített magyar katonai őrállomásoknak mintegy negyedszázadnyi fennállásuk után *nincs folytatásuk* – a vidék elveszti katonai jelentőségét, az államalapításkor pedig majd az ispáni vár fog katonai szerepre emelkedni, mint az átkelőhely és fontos utak felvigyázója. Újra meg újra hangsúlyozni kell, hogy a X-XI. században az ókori Napoca, illetve a középkori Kolozsvár területén nincs régészeti nyoma az állandó megtelepedésnek. A város területén

létrejött legkorábbi településre a Szent Mihály-templom északi oldalán talált XII. századi sírokból lehet következtetni, egy falura, templomára és körülötte temetőjére. Az Altenburg/Óvár-at csak ez után építik majd szász telepesek, ebből a magból fog a tatárjárás után a szász, majd magyar város kialakulni és gyorsan igazi várossá fejlődni.

Az egyházi központ kialakulása és a korai egyházi építészet

Apulum castrumát a Legio XIII Gemina egészen a felső falpárkányig kváderkövekből emelte, emiatt a szabályos négyszög alakú, 474×474 m-es (1580×1580 római láb) alapterületű *castra legionis* külső védőfalai elhagyatva is viszonylag épségben vészelték át a népvándorlás kor évszázadait. A castrum belsejében a római épületek „pusztulási rétegei” III. századiak, későbbi ókori építmény vagy járószint nem volt megfigyelhető. A castrum római építményei a kereken 700 esztendeig tartó elhagyatottság idejében elmállottak, lepusztultak, – nincs ez másképpen sehol az egykori római birodalom hideg-meleg-csapadékos éghajlatú határ menti tartományaiban, az egykori római épületek Dacia területén is rejtett „semleges” alapok, s nem közvetlen előzmények. Germán, avar, szláv megtelepedésnek csak csekély nyomai vannak Apulum falai között, az első olyan település, amelyet jellemző cserepek kelteznek (barnás vagy fekete színű, besimított díszítésű, korongon készült gömbölyded bögrék-fazekak és amforák töredékei) csak a IX. századi bolgár uralom korában jelennek meg; a bolgár település félig földbe süllyesztett házai sűrűn sorakoztak a mai székesegyház környékén. A falakon kívül bolgárok és bolgár-szlávok temetői kerültek elő. Maros-vidéki sóbányáikat a századok óta névtelenné vált egykori római erődből biztosították, amelyet fehér kőfalai nyomán Bellegrad-nak neveztek, ugyanígy nevezték a IX. században uralmuk alá került fehér falú nagy késő római-bizánci várat, Singidunumot, a mai Belgrádot is.

Az Erdélybe betörő magyarok valószínűleg különösebb nehézség nélkül vették birtokba a bolgár Bellegradot, a falakon belüli település tűzvész áldozata lett. A várat magyarok szállják meg, katonai temetőjük (egy csoportban 18 lovas-fegyveres csontmerevítő reflex-íjjakkal, tegezekben nyilakkal, harci fókókkal felfegyverezve) a váron kívül létesült. Vezetőik a falakon belül is temetkeztek, mégpeddig lovukkal együtt, vagyis nem „lakták be” az erőd tágas belső területét. Annak viszont semmiféle régészeti nyoma nincs, hogy a gyulák és katonai kísérik 970 előtt a gyula Fehérvárban vagy akár Erdély más részén megtelepedtek volna. A X. század második feléből vagy utolsó harmadából egy bizánci-rúz típusú öntött bronz kardhüvelyvég díszítést (úgynevezett kardkoptatót) leszámítva semmiféle lelet nem ismert eddig a vár belsejéből. A gyulák gyulafehérvári uralmára csak a X. század utolsó harmadában a falakon kívül temetkező, jelentős létszámú magyar köznép nagyobb részt még közöletlen régészeti emlékei utalnak.

Mindezen IX-X. századi régészeti emlékek szolgálnak alapul a vár területén talált korai egyházi emlékek vizsgálatához. Az első nagy meglepetést Möller István s építésze, Fridli Sándor 1905-1908 közti „ásatásai” eredményezték, amelyek szakszerűségét utóbb Pósta Béla professzor igyekezett biztosítani. Munkálataik során a székesegyház mai padlója alatt egy korábbi, három hajós, egyetlen nagy félkörű apszisban záródó bazilika alapfalainak részleteit figyelték meg, s kibontották egy kör alakú építmény alapjait is, amelyet a nyilvánvalóan korábbi, „első” székesegyház keresztelőkápolnájának határoztak meg. Különös, hogy az utóbbi építmény kváderkövei közti habarcsban már Möller „bizánci-bolgár” technikai elemet vélt felismerni, a habarcs ugyanis (az antik építészetből a román koriba átöröklődve) téglaporral volt keverve. A székesegyház padlója alatti három hajós templomot az építészek Szent István püspöki bazilikájának tartották, amelyről úgy vélték, hogy építése egy teljes évszázadig,

egészen Szent László koráig tartott, míg a ma álló második székesegyház építése II. András idejében kezdődött el (Entz 1958, 70-78). Ez maradt a magyar tudományos álláspont az 1960-1970-es években végzett újabb ásatások után is (Entz 1994, 25-26), a részletesen s igazán szakszerűen sohasem közölt „zavaró körülményekről” kutatásunk nem vett tudomást. Ma is a korábbi magyar eredményekkel dolgozik az erdélyi szakirodalom, s nem is mindig összehangoltan. Abban egyetértenek, hogy a körtemplom nem magában álló, önálló építmény volt, hanem a Möller-Fridli-Pósta-Entz-féle ásatási megfigyelések és értelmezések szerinti Szent István-i bazilikához ragasztott, mintegy vele együtt s bele épített keresztelő kápolna, – ezzel együtt elvetik azokat nézeteket, hogy a körtemplom bizánci eredetű lenne, s a bizánci Hierotheosz püspök körtemploma lett volna. Az egyik egyházi szerző szeretné a ma álló székesegyházat Szent László alapításának vagy művének látni, emiatt az alatta rejtőző korábbi templom életét alaposan megrövidíti, a Szent István-i mű szerinte nem élte volna meg a XI. század végét (Léstyán 1996). Ugyanezen esztendőben egy másik munka a püspökség 1009. évi alapításához köti az első székesegyház építését, annak „keresztelő kápolnáját”, valamint a székesegyházzal szemben újabban feltárt korai templommaradványt is, amelyet – Entz Géza véleményét (1994) követve – a Szent István-i építményekkel egykorú „esperesi” templomnak tart. A második, ma is álló székesegyház alapítására és építésére viszont vita nélkül elfogadja II. András korát, illetve az 1200 utáni éveket (Kovács 1996, 1-3).

Az első székesegyház korhatározásához a művészettörténet is fontos adattal járult hozzá. Az elbontott első székesegyházból a másodikba átmentett, újra felhasznált *Maiestas Domini* timpanont már addig is László vagy Kálmán korára keltezte a kutatás, most Marosi Ernő Dávid herceg és Könyves Kálmán pecsétjei segítségével megbízható, pontos dátummal, az 1090 körüli évekkel szolgált (Marosi 1980, 213-215). Ezzel csatlakozott azokhoz, akik az első székesegyházat Szent László alapításának és művének tartják (V. Vătăşianu, R. Heitel).

Arra, hogy a hagyományos eredményektől eltérő, másféle megoldások is lehetségesek, először az újabb régészeti ásatások kezdtek figyelmeztetni. 1953-ban a székesegyház északi oldalán sikerült a korábbi bazilikához tartozó templom körüli temető 26 sírját feltárni (D. Protase), a temetkezéseket Kálmán, II. István és III. Béla sírobulusai a XII. századra keltezték, XI. századi temetkezések nem voltak. Radu Heitel másfél évtizeddel később elkezdett, kereken egy évtizeden át tartó (1968-1977) kutatásai a mai székesegyház alatt immáron pontosan meghatározták a 38 m hosszú, háromhajós korai székesegyház alapfalait. A tekintélyes építményt mérete és szerkezete a Szent László-kori nagyszabású építmények (pl. a somogyvári bazilika) közé sorolta, tehát a *Maiestas Domini* timpanon kortárs domborműnek számít. Még ennél is fontosabb megfigyelésnek bizonyult, hogy az újonnan feltárt rotunda félköríves szentélye, illetve tengelye – a korábbi nézetekkel ellentétben – nem egyezett meg a korai székesegyház irányításával, a korai bazilika déli falának széles alapozása ráépült a rotunda északi szélére, vagyis a körtemplom a bazilika építésekor nagy valószínűséggel már nem állott. Ezzel elkezdődött a rotunda máig vita tárgyát képező önálló története.

A történészek-egyháztörténészek-művészettörténészek szinte egységesen vallják, hogy Erdély már a X. század közepe óta a gyula, illetve a gyulák országa volt (kivéve egyes régészek ezzel kapcsolatos – már említett – kételyeit). Abban viszont már alaposan eltért egymástól a román és a magyar kutatók véleménye, hogyan ítélandó meg a gyulák és a bizánciak viszonya. Az még előfordul, hogy a bizánci Hierotheoszt (és soha nem igazolt állítólagos utódját, Theophylaktoszt) magyar és román történészek egyaránt erdélyi püspöknek vélik, régészeti emlékeiket azonban merőben ellentétesen ítélik meg.

A gyulafehérvári székesegyház régészeti kutatása. (Heitel 1985. nyomán)

Míg a magyarok többsége szerint a gyulák „bizánci” templomait s más egyházi építményeit nem ismerjük, addig a románok Ștefan Pascutól Radu Heitelig úgy „üdvözltek” a gyulafehérvári rotundát mint a gyulák és Hierotheoszt püspök templomát, – a „habarcsot” (láttuk!) mindenesetre még Möller szolgáltatta az építményhez és az elmélethez. Mivel az ásások eredményei miatt a gyulafehérvári rotundát *Nem* lehetett (- vagy nem lett volna szabad) továbbra is az első székesegyház „keresztelő kápolnájának” tartani (márcsak azért sem, mivel ezt a meghatározást a rotundák magyar specialistája is kétségbe vonta; ld. Gervers-Molnár 1972, 52, 61), magyar oldalról is meg kellett kísérelnie szerepét tisztázni.

A tisztázás nem valami szerencsésen sikerült. A gyulák gyulafehérvári „fejedelmi” udvarát kiépítő második gyulához, Sarolt apjához próbáltuk kötni „az udvari kápolnát, egy kerek rotundát” (Bóna, ERT 114), amelynek építési kora ilyenformán a X. század utolsó harmada lett (uo. 147). Azt azonban egyértelművé kellett volna tenni, hogy nem „a bizánci császár vazallusának Konstantinápolytól függő püspökségéről” (így még legutóbb is, M. Rusu 1997, 293) van itt szó, hanem a cseh-morva-lengyel fejedelmi udvarházakról mint párhuzamokról, amelyekre hasonló egyapszísú palotakápolnák jellemzők. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a bizánci ortodox vallásban és építkezésben nincsenek ilyen rotundák, a gyulafehérvári rotunda előképe tehát csak nyugati vagy északnyugati lehet. Adós maradt az elképzelés annak tisztázásával is miféle úton-módon vagy milyen áttételekkel jutottak volna cseh-morva-lengyel építészeti hatások – az Árpádok országa felett mintegy átrepülve – egyenesen Erdélybe, – nem is lett az elgondolásnak sikere (ET I. 219-220, Ert 144-145).

A régészeti eredmények, a rétegvizonyok Gyulafehérváron $2 \times 2 = 4$ érvényűnek, nem lehet vitatkozni. A rétegvizonyok megítélése szempontjából döntő jelentőségűek bizonyult a mai székesegyház homlokzata előtt 32 m-re teljesen váratlanul előbukkant, mintegy 20 m hosszú, egyhajós, egyetlen félköríves apszisban végződő – semmiféle írásos hagyományban nem szereplő – templom. Ezt a templomot a IX. század legvégén felgyújtott és elhagyott bolgár-kori település helyén emelték, a templom alapárkainak kiásásakor tűzvészben elpusztult két bolgár házmaradványt vágtak át, ami arra mutat, hogy a hajdani telepnek már nyoma sem volt. Sokkal fontosabb, hogy a kis templom alapozásakor egy leletei révén jól keltezhető honfoglalás kori magyar lovassírt is szétromboltak, vagyis a templom akkor épült, amikor az új várurak X. századi pogány családi temetőjének a nyomai már szintén nem látszóttak. Az egyhajós templom nem volt hosszú életű, a célnak valószínűleg nem felelt meg többé s ezért lebontották. Helyét elegyengették, soha többé nem építették be.

A mai székesegyház alatti korábbi, 1. székesegyházat körülvevő templom körüli temető csakhamar kiterjeszkedett az eltűnt kis templom üres helyére, kiszedett-kibányászott alapjait Kálmán pénzével keltezett sír vágja át. Ez a sír az 1. székesegyházat körülvevő kiterjedt temetőhöz tartozott, amelynek az újabb ásások során sikerült 291 sírját feltárni. A temető

rétegtani helyzetét már önmagában véve is meghatározza, hogy 9 temetkezése a XIII. századi 2. székesegyház alapjai alá nyúlik, pontosabban: az utóbbi építésekor rombolták szét őket. A temető újonnan talált részeit is kitűnően keltezik a sírokba szokatlan bőségben mellékelt másvilági kapupénzek, 24 sírban volt halotti obulus. A legkorábbiak mindenkor Kálmán ezüstjei, ezeket II. Béla és II. Géza pénzei követik, a legkésőbbiek III. Béla rézpénzei. A sírokban talált ékszerek, hajkarikák, hajtűk is a XII. század jellegzetes ékszerei. Átaluk a gyulafehérvári 1. székesegyház az Árpád-kor talán legjobban keltezett templomává vált.

Nincs elvi akadály annak, hogy a közel 20 m hosszú egyhajós templomban az 1009 után épült legelső Szent Mihály püspöki templomot lássuk, – mérete az erdélyi latin kereszténység kezdeti időszakában nem mond ellent rendeltetésének. Vitathatatlan, hogy nem állhatott egyszerre, egy időben az 1. székesegyházzal, mire az utóbbi felépült s temetkezni kezdtek köré, akkorra a korábbi kisméretű templomot már elbontották. Ilyenformán nem lehetett az 1. székesegyházzal „egykorú”, „esperesi” templom sem, márcsak azért sem, mivel az esperességek létesítése idején már nem is állt. Nem nagyon adódik tehát más megoldás, csak az, hogy annak a fehérvári püspökségnek volt az első püspöki temploma, amelynek első név szerint ismert képviselőjét, *Franco episcopus Bellegrad(i)ensis*-t (1071-1081) nem szívesen ismeri el a magyar nemzeti büszkeség, pedig Franko csak az erdélyi Fehérvár/Belgrad püspöke lehetett! – sok évtizeddel Simon, az első „ultrasilvanus” püspök előtt (1111), akit egyébként a román kutatás is felettébb kedvel, kései említése miatt. A Kálmán idejében végbement névváltozás bizonyítéka *Mercurius princeps Ultrasilvanus* (1111), aki 1097-ben még *comes Bellegrate* volt.

A legkorábbi püspöki templomtól mintegy 60 m-re keletre állt az egyapszisos körtemplom, amely a XI. században plébánia is lehetett, ám inkább az ispánok vártemploma volt, hiszen a későbbi paloták közelében (vö. Esztergom, Veszprém, Székesfehérvár példáját), pontosabban valamelyik elődjük-előzményük szomszédságában épült. Nincsen egyedül Erdélyben, nem sokkal későbbi – valószínűleg még XI. századi – lehet a ma is álló algyógyi (egykori diódi) rotunda. Ezt a művészettörténeti kutatás eleve későinek, XII-XIII. századnak tartja, mivel téglából épült s ajtaja gótikus (Gervers-Molnár 36. Kozák 67, 83, Entz 1994, 70-71). Csakhogy az algyógyi rotundát egy római épület bontott tegulaiból építették, anyaga tehát éppenséggel korai építésének korhatározója, kapuján pedig jól felismerhető a késői átépítés. Mérete, típusa inkább a XI. századba utalja (Bóna ERT 153), bár ebben a kérdésben a mögötte és mellette a közelmúltban végzett ásatások ismeretében lehet majd biztosabbat tudni.

Mivel az ismert történelmi okokból a gyulafehérvári rotunda aligha épülhetett 1003 előtt, s önálló építményként a XI. században létezett, kevésbé lényeges kérdéssé vált, hogy részben beépítették-e a mai székesegyház alatti László-Kálmán kori 1. székesegyházba? – nem kizárt, de nem is igazolható. A ma álló 2. székesegyház keleti oldalhajójának pedig már három falát is ráalapozták.

Gyulafehérvár eddig megismert korai egyházi építészettörténete tehát nem a pusztítások, hanem a bontások és új építkezések története. Nem feledhető, hogy a II. Andrástól emelt ma 2. székesegyház állva maradt a mongolok után, az 1277. évi barbár szász pusztítás után, és az 1438. és 1658. évi pusztító török felégetés nyomán is, és nem dőlt romba 1849-ben az ágyúk tüzétől sem. A Szent Lászlótól emelt korábbi székesegyháznak nem kellett ilyen kataklizmákon átmennie, egyszerűen kinőtték, mint abban a korban sok-sok száz más európai templomot. Kinőtték, lebontották, s a helyén elkezdtek szebbet, nagyobbat építeni. Ugyanígy jár már korábban a kisméretű Szent István-i templom és a kerek várkapolna is, amelyek nagyon hamar túl kicsinnyé váltak a gyorsan szaporodó lakosság számára. A legkorábbi

püspöki templomot csak akkor bontották le, amikor közelében már felépült kétszer olyan hosszú, háromhajós utódja.

Dobokavár többször átépített kisméretű (9 és 14 m hosszú) templomairól egyelőre csak azt lehet tudni vagy sejteni, hogy egyik sem korábbi a XI. század közepénél, vagyis nem államalapítás koriak. A zavarosan leírt, zavaros vázlatokon ismertetett alaprajzok nyomán a templomok története mindaddig értelmezhetetlen lesz, míg a körülöttük feltárt 800 temetkezés rétegvizsgálatai és leletei nincsenek közzétéve.

Kolozsmonostor eddigi ásatásaiból és közleményeiből az hámozható ki, hogy a gyulafehérvári 1. székesegyházzal egy időben az ispáni vár területén Nagyboldogasszony tiszteletére háromhajós monostor-templom épült, a XII. század végére azonban ez is szűknek bizonyult s lebontották. Helyére – nagy valószínűséggel csak átmeneti szükségből, de az sem kizárt, hogy későbbi keresztelő kápolna céljára – hatkaréjos Kiszombor-Karcsa-Gerény típusú körtemplom épült, a gótikus templomot majd ettől délre fogják emelni. A monostor-dombon kiásott 159 sír leleteit közzétették, ebből az állapítható meg, hogy a bencés monostor alapítása előtt a várban nem volt temető, a temetkezések a sírobulusokból ítélve Szent László korában kezdődtek s folyamatosak voltak II. Béla, II. Géza és III. Béla idejében is, vagyis a templom körüli temető a bencés monostort vette körül. A monostor „legendás” alapítójára, I. Béla királyra mi sem utal (legkevesbé az egyik XII. századi sírból I. András pénzének töredéke), egyébként is – fentebb szó esett róla – Salamon király idejében a vár belsejében házak álltak. Mindezek ellenére a Béla-kori monostor létezését, mint a Szent László előtti korábbi alapító művét (?) a szakirodalomban ma is emlegetik (Entz 1994, 26, Kádár 1997, 1).

Biharvárról század eleji ásatási leírásokból csak annyit tudunk, hogy közepe táján kőtemplom volt. Nyilvánvalóan a bihari püspökök XI. századi temploma, amely köré temetkeztek is.

Erdély és a Partium eddig ismert, valamennyi álló vagy régészeti ásatással feltárt egyházi emléke későbbi az államalapítás koránál, egyedül Ó-Aradvár belsejében találtak Péter, I. András, I. Béla és Salamon pénzével keltezett korai sírokat, ott viszont az egykori temetőben álló építményt nem kutatták eddig.

Végezetül röviden arról, hogy egy országrész politikai hovatartozásának van egy gazdaságtörténetileg felülmúlhatatlan jelentőségű régészeti, pontosabban: numizmatikai mutatója: a kurrens pénzek és a hozzájuk kötődő kurrens pénzforgalom. Gazdaságtörténészek-pénztörténészek jól tudják, hogy a magyar királyoktól a XI. században veretett jó minőségű ezüstpénzek az Árpádok királyságán kívül is ismertek és keresettek voltak. Forgalmuk elsősorban a mai Közép-Európa keleti, Kelet-Európa nyugati peremére, valamint Skandináviára volt jellemző, előfordulásuk a mai Lengyelországban. Dániában, Svédországban és Észtországban gyakoribb. A szóban forgó országokban azonban a magyar pénz az esetek 99%-ában a helyi vagy nemzetközi pénzforgalomhoz csatlakozik, utóbbi esetben gyakran fordul elő nyugat-európai vagy arab pénzekkel. Vagyis a magyar pénznek önmagában nem volt önálló forgalmi értéke, együtt mérték (mérlegen!) s osztották vagy számolták más ezüstpénzekkel (valamint ékszerekkel), fizetőeszközként, árucikkek ellenértékeként.

Az Árpád-házi királyok pénzei viszont saját országukban kezdet kezdetétől fogva pénzértékkel (is) bírtak. Vagy alattvalóik sírjaiból kerülnek elő, ahová másvilági fizetőeszközként, „kapu/csónak pénzként” kerültek, vagy tehetős/rangos emberek gyűjtötték őket, akiknek kincseiket, pénz-vagyonukat néhanapján úgy „sikerült” elrejtetniük, hogy többé nem volt módjuk és lehetőségük elővenni, előkeresni. A teaurált pénzek általában jó minőségűek, mivel rendszerint nem forgalmi, hanem frissen kibocsátott, teljes szépségű és értékű pénzekből kerültek együvé.

Ami a Partium fél évezreddel későbbi, ma újból használt fogalmát és területét illeti, ott a XI. századi pénzforgalom legfeljebb abban különbözik a nyugatabbra fekvő Tiszántúltól és a Tisza-völgyétől, hogy sűrűbb és élénkebb, valamint I. István korától kezdve töretlen (néhány példa az I. István korától induló pénzforgalomra: Hegyközszentimre, Biharvár, Gyulavarsánd, Ó-Aradvár, Hodony, Mehádia). Erdélyben viszont lassabban terjed el a natur-kereskedelmet felváltó pénzgazdálkodás, ám ezt nem szabad a magyarok „betelepedésével”, a „magyar hódítás etapaival” s hasonlókkal összetéveszteni. István idejében még csak a Kis-Szamos és Aranyos mellékére, a Maros alsó és középső folyásvidékére, valamint a Sztrigy völgyére korlátozódott (Kolozsmonostor, Várfalva, Zeykfalva, Vajdahunyd) – vagyis az ispáni központokra; ispáni és határvárak közelében várható további Szent István-pénzek felbukkanása is. Péter, Sámuel, I. András korában is ugyanezen vidékeken van pénzforgalom (hasonló figyelhető meg a Temesközben is, vö. Temesvár, Temesliget, Hidasliget), akkor sem lenne kiterjedtebb, ha Lámkerék állítólagos Péter-pénzekből álló kincse igazolható lenne. A forgalomba került pénzmennyiség viszont határozottan növekszik, pl. Várfalva néhány sírjából 9 db I. András-pénz jött elő, Salamon évtizedében (1063/64-1074) sem nagyon változik a helyzet, de a pénz kezd mindennapi fizetőeszközzé válni, Ó-Kolozsvárott egy leégett putriban talált 3 Salamon-ezüst már nagy valószínűséggel forgalmi pénz volt.

A pénzügyek terén a nagy fellendülés I. László idejében következett be, a Partiumból és Erdélyből, az utóbbiból immár a Küküllők és a Homoród völgyéből is, 16 helyen kerültek elő a királya pénzei, összesen 375 db! Ebből ugyan 3 edényben elásott kincs volt (Magyarfráta 120 db, Torda 48 db, Biharszentandrás 170 db), ami viszont már komoly pénzforgalmat és jövedelmeket igazol. A pénzforgalom töretlenül felfelé ível Kálmán korában is, elég legyen a borbándi kincsben talált 183 db szép Kálmán-ezüstöt említeni.

A fentebb vázolt 116 esztendőből Erdélyből sokszáz magyar pénz ismert, idegen viszont csak egy néhány érméből álló bizánci pénzkollekció, amelyet egy kis zacskóban Csernátonban rejtettek el. Legkésőbbi verete IX. Konstantinus Monomachus (1042-1055) ezüstje volt, ugyanannak az I. Andrást segítő bizánci császárnak az érméje, akinek egyetlen aranypénze – késői emlékként – a László-pénzekből álló biharszentandrás kincsben is megőrződött. E két bizánci pénz jelentéktelen az ország belső területein talált „idegen” köztük bizánci arany! – pénzekhez képest.

Összegezve az erdélyi, partiumi és temesközi pénzforgalom tanulságait: akié a pénz volt, azé volt az ország, s akié az állam volt, azé volt a pénz.

Irodalom a magyar honfoglalás évszázadának erdélyi történetéhez és régészetéhez

- Bejan, A. – Moga, M.: *Necropola feudale timpurie de la Hodoni*_(Jud. Timiș). Tibiscus 5 1977. 159-168.
- Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Bp. 1992, 19-23.
- Blăjan, M. – Popa, Al.: *Cercetările arheologice de la Alba Iulia „Stația de salvare”*. Materiale și cercetări arheologice al XV-a sesiune anuală de rapoarte. București 1983. 375-380.
- Blăjan, M. – Stoicovici, E. – Botrezatu, D.: *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (Sec. XI) de la Alba Iulia – Str. Vânătorilor (1979-1980)*. Apulum XXVII-XXX. 1990-1993, 273-292.
- Bodrogi J.: *Alsófehér-megyei honfoglaláskori leletek*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve 1912. Kolozsvár 1913. 16-19.
- Bóna I.: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. In: Erdély története. I. Bp 1986, 1988³, 194-216.
- Bóna I.: *Erdély és az Alföld keleti pereme a magyar honfoglalás után (895-1003)*. In: Erdély rövid története. Bp. 1989, 1993², 105-125.
- Bóna I.: *A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. A temetők szerkezetének vizsgálata (1944-1996)*. Magyar Tudomány CIV. 1997. 1451-1461.
- Bóna I.: *Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme*. Acta Archaeologica Academiae Hungaricae 49. 1997. 45-362.
- Ciugudeanu, H.: *Anul 1000 la Alba Iulia. Intre istorie și arheologie*. Catalogul expoziției. Alba Iulia 1996.
- Chidioșan, N.: *Mormîntul din perioada feudalismului timpuriu de la Galoșpetre (Raion Marghita)*. Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări 12. 1865. 237-243.
- Chidioșan, N.: *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*. Studii și cercetări de istorie veche 20. 1969. 611-615.
- Cosma, C.: *Morminte din secolele IX-X. p. Ch descoperite la Zalău (ju. Sălaj)*. Ephemeris Napocensis IV. 1994. 323-319.
- Dörner, E.: *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*. Materiale și cercetări arheologice IX. 1970. 445-465.
- Drașovean, Fl. – Țicu, D. – Muntean, M.: *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*. Reșița 1996. 34-54.
- Dumitrașcu, S.: *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I. e. n.* Crișana 13, 1983. 65-71, 98-110.
- Györffy Gy.: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. Századok 117, 1983. 1103-1134.

Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei.* In: *A magyar honfoglalás kútfei.* Szerk. Pauler Gy. és Szilágyi S, Bp 1900. 583-585, 616-622, 657-659, 663-671.

Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Bp 1907. 104-110, 129-134, 138.

Heitel, R. R.: *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977).* I. Studii și cercetări de istorie veche și arheologia 36. 1985. 215-231.

Heitel, R. R.: *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977).* II. Piese de metal. Studii și cercetări de istorie și arheologie 37. 1986. 233-268.

Heitel, R. R.: *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien.* Dacia N. S. XXXVIII-XXXIX, 1994-1995. 389-439.

Herepey K.: *A gombási népvándorlási sírokról.* Archaeologiai Értesítő 15. 1895. 426-430.

Horedt, K.: *Die Metallfunde des 10-11. Jahrhunderts aus Siebenbürgen.* In: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens.* Bukarest 1958. 138-147.

Horedt, K.: *Un cimitir din secolul IX-X. e. n. la Mediaș.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Ser. Historica, Fasc. 2. 1965. 7-23.

Horedt, K., *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Oraștie.* Dacia N. S. X, 1966, 261-290.

Horedt, K.: *Siebenbürgen im Frühmittelalter.* Bonn 1986. 72-152.

Horedt, K.: *Das frühmittelalterliche Siebenbürgen. Ein Überblick.* Innsbruck 1988. 71-100.

Karácsonyi J.: *Bihari honfoglaláskori lovassírokról.* Archaeologiai Értesítő 23. 1903, 66-67, 405-412.

Kiss A.: *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert.* In: *Die Bayern und ihre Nachbarn.* Teil 2. Hrsg. H. Friesinger und F. Daim. Wien 1985. 218-379.

Kniezsa I.: *Magyarország népei a XI. században.* In: *Szent István Emlékkönyv.* Szerk. Serédi J. Bp 1938. II. 385-393, 418-423.

Kniezsa I.: *Erdély földrajzi nevei.* In: *Erdély.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. Deér József, Bp 1940. 71-77.

Kniezsa I.: *Erdély víznevei.* Az Erdélyi Tudományos Intézet Evkönyve 1942. Kolozsvár 1943. 27-73.

Kovács I.: *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető.* Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából II. 1942. 85-118.

Kovács L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit.* Fontes Archeologici Hungariae. Bp 1989.

Kristó Gy.: *A 10. századi Erdély politikai történetéhez.* Századok 122. 1988. 3-35.

László Gy.: *A Kolozsvár-Zápolya-utcai honfoglalás kori temető.* Erdélyi Múzeum 47. 1942. 578-584.

László Gy.: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben.* Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár 1943. 15-71.

László Gy.: *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 167. Kolozsvár 1943. 17-22.

László Gy.: *Árpád népe*. Bp 1988.

Luca, S. – Pinter, K. Z.: *Necropola medieval timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor*. Corviniana 1995. 17-44.

Makkai L.: *Anonymus az erdélyi magyar honfoglalásról. Honfoglaló magyar törzs Erdélyben*. In: *Erdély története I*. Bp 1986. 1988³. 235-284.

Mărghitan, L.: *Mormînte din epoca feudala timpurie descoperite la Șeitin*. Studii și cercetări de istorie veche 16. 1965. 581-586.

Medgyesi P.: *Avarkori sírlelet (?) és 10-11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról*. Altum Castrum IV. Visegrád 1995. 98-118.

Nagy G.: *Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál*. Archaeologiai Értesítő 33. 1913. 268-275.

Olteanu Șt.: *State Formations on the Territory of Romania and the Process of their Unification in the Ninth-Fourteenth Centuries (Romanian Knezdoms and Voivodeships)*. In: *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*. București 1975. 249-264.

Pădureanu, E. D.: *Contribuții la Repertoriul arheologic de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb*. Crisia 15. 1985. 36-51.

Pinter, K. Z.: *Spada medievala din mormântul de călăreț de la Deva. – Das mittelalterliche Schwert aus dem Reitergrab in Diemrich Deva*. Sargatia 1994-1996. 235-245.

Pîrvulescu, D.: *Obiecte de podoabă feudale din colecția Muzeului Banatului*. Tibiscus 15. 1975. 223-232.

Popa, R.: *Observații și indreptări la istoria României din jurul anului O Mie*. Studii și cercetări de istoria veche și arheologia 42. 1991. 153-188.

Popescu, D.: *Săpăturile de la Vârșand. materiale și cercetări arheologice II*. 1956. 124-152.

Radulescu, A., – Gáll, E.: *Temeswar – Ciurel/Csóka-erdő, ein Gräberfeld aus der ungarischen Landnahmezeit*. Acta Arch. Acad. 2001. i. Dr.

Réthy L.: *Két Árpád-kori temető Arad megyében*. Archaeologiai Értesítő 18. 1898. 124-131.

Roska M.: *Árpád-kori temető Vajdahunyadon*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 4. 1913. 166-198.

Roska M.: *Árpádkori temető Várfalván*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 5. 1914. 125-187.

Roska M.: *A honfoglalás és Erdély*. In: *A történeti Erdély*. Szerk. Asztalos Miklós. Bp 1936. 163-173.

Roska M.: *A gyulafehérvári (Alba Iulia, Alsófehér m.) viking bronz kardhüvelyvég*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából IV. 1944. 102-108.

Rusu, M. – Dörner, E.: *Săpături de salvare de la Șiclău*. Materiale și cercetări arheologice VIII. 1962. 705-711.

Rusu, M.: *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th-11th Centuries*. In: *Relation between the autochthonous population and the migratory populations*. București 1975. 201-217.

Rusu, M.: *Ultimele populații migratoare: Ungarii, Pecenegii, Uzii și Cumanii*. In: *Istoria României. Transilvania*. Volumul I. Editura „George Barițiu” Cluj-Napoca 1997. 271-291, 427-436.

Székely Z.: *Adatok a Székelyföld népvándorláskorához*. Sepsiszentgyörgy 1945. 3-13.

Țicu, D.: *Forschungen mittelelterlicher Archäologie im Banat*. Arheologia Medievală I. Reșița 1996. 9-34.

Az államalapítás kori erdélyi várak kutatásának irodalmát részletesen közli A. Rusu (1996) és Bóna I. könyve (1998), itt csak a munkában kifejtetteket alátámasztó szakmunkák szerepelnek.

Benkő E.: *A középkori Arad*. In: *Az aradi vár története*. Bp 1998. 7-30.

Benkő L.: *Erdély P. mester gesztájában. Név és történelem*. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp 1998. 94-101.

Bóna I.: *Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss*. Kurt Horedt: Morești. Band 2. Acta Archaeologica Hung. 37. 1985. 223-236.

Bóna I.: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. In: *Erdély története*. I. Bp 1986. 1988³. 217-234.

Bóna I.: *Erdély a korai Magyar Királyságban (1003-1172)*. In: *Erdély rövid története*. Bp 1989. 1993². 125-157.

Bóna I.: *A várkutatás bölcsője Erdély: Ó-Tordavár, Ó-Kolozsvár, Ó-Hunyadvár és az erdélyi határvárak*. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen 1998. 31-34.

Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp 1987. I. (Arad, Bihar, Csanád), II. (Doboka, Erdélyi Fehér), III. (Hunyad, Kolozs, Kraszna, Kükölli).

Heitel, R. R.: *Die Entstehung von Alba Iulia laut archäologischen Ausgrabungen*. Acta Archaeologica Hung. 49. 1997. 39-42.

Horedt, K.: *Cetatea Moldovenești*. In: *Din activitatea muzeelor noastre*. Cluj 1955. 116-120.

Horedt, K.: *Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Moldovenești*. In: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*. București 1958. 138-145.

Horedt, K.: *Morești 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn 1984. 10-27.

Horedt, K.: *Zur Entstehung mittelalterlicher Städte im Karpatenbogen. Die Anfänge von Karlsburg (Alba Iulia) und Klausenburg (Cluj-Napoca) in Siebenbürgen*. In: *Stadtkernforschung*, Hrsg. H. Jäger. Köln-Wien 1987. 197-211.

Iambor, P.-Matei, Șt.: *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 18. 1975. 291-304.

- Iambor, P.-Matei, Șt.: *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX-XIV)*. Acta Musei Napocensis 16. 1979. 599-6620.
- Iambor, P.-Matei, Șt.,-Halasu, A.: *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur*. Acta Musei Napocensis 18. 1981. 129-150.
- Iambor, P. – Matei, Șt.: *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*. Acta Musei Napocensis 20. 1983. 131-146.
- Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp 1988. 459-516.
- Méri I.: *Ásatások a kolozsvári főtéren*, 1943. Bp 1986.
- Pascu, Șt.-Rusu, M.-Iambor, P.-Edroiu, N.-Gyulai, P.- Wollmann, V.- Matei, Șt.: *Cetatea Dăbica*. Acta Musei Napocensis 5. 1968. 153-202.
- Popa, R.: *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București 1988. 53-60.
- Rusu, M.: *Cetățile Aradului*. Ziridava 12. 1980. 165-178.
- Rusu, M.: *Ultimele populații migratoare: Unguri, Pecenegi etc.* In: *Istoria României. Transilvania*. Volumul I. Cluj-Napoca 1997. 292-300.
- Rusu, A. A.: *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat – Bibliographie der Befestigungen aus Siebenbürgen und aus dem Banat während des Mittelalters und der Frühnenzeit*. Reșița 1996.

Művészettörténeti, építészettörténeti kiegészítés irodalma

- Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp 1958.
- Entz G.: *Die baukunst Transilvaniens im 11-13. Jahrhundert*. Acta Historiae Artium 14. 1968. 3-48 (I), 127-175 (II).
- Entz, G.: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár 1994.
- Gervers-Molnár V.: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti Füzetek 4. Bp 1972.
- Heitel, R.R.: *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen II. (im Zusammenhang mit der zeitlichen Bestimmung der ältesten " Rotunda Ecclesia" Rumäniens und der Kathedrale I. in Alba Iulia*. Revue Roumaine d'Histoire de l'Art XII. 1975. 3-10.
- Kádár I.: *Kolozsmonostor. Római katolikus templom*. Erdélyi műemlékek 27. Kolozsvár 1997.
- Kovács A.: *Gyulafehérvár. Szent Mihály-székesegyház*. Erdélyi műemlékek 26. Kolozsvár 1996.
- Kozák K.: *Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976-1977/1. 49-89.
- Léstyán F.: *Megszentelt kövek*. I-II. Kolozsvár 1996. II. 105-107, 210-211.
- Marosi E.: *Magyarországi művészet Szent László korában*. In: *Athleta patriae*. Szent László-tanulmányok Szerk. Mezey László. Bp 1980. 205-219.

Irodalom a pénztörténet kiegészítéséhez

Chirilă, E.-Feneșan, V.: *Der Münzhort von Frata*. Studii și Comunicări (Sibiu) 18. 1974. 43-49.

Chirilă, E.-Hopârtean, A.: *Der Münzhort von Turda. Numismatische Beiträge zum Problem des Eindringens der Ungarn nach Transilvanien im 11.Jh.* Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 20. 1977. 287-302.

H. Fekete P.: *Biharszentandrás*. Numizmatikai Közlöny 11. 1912. 141.

Horedt, K.: *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Bonn 1986. 152-157, 259, 368.j.

Kovács L.: *Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez*. Numizmatikai Közlöny 88-89 1989-1990. 63-76.

Kovács L.: *Salamon pénzveréséről*. Századok 126 1991 (1992). 79-106.

Kovács L.: *A kora Árpád-kori pénzverésről*. Varia Archaeologica Hungarica VIII. (Red. Cs. Bálint). Bp 1997.

Pap F.-Blăjăn, M.: *Tezarului monetar de la Barabanț, Jud. Alba (Sec. XI-XII)*. Acta Musei Napocensis 32 1995. 489-496.

Sabău, I.: *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI-XIII în lumina izvoarelor numismatice*. Studii cercetări Numizmatice 2 1958. 269-301.

Pósta Béla iskolája, működése és bibliográfiája

Csorba Cs.: *Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a „Dolgozatok”*. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969-1970 (Debrecen 1972) 117-146.